

IR∞BR

De Innerlijke Ruimte van de Nederlandse delta
Werkboek voor een nieuwe ruimtelijke inrichting

Door Gaston Remmers e.a.

$IR \infty BR$

Het klinkt als een wiskundige formule, maar het staat voor een concept, voor een nieuwe manier van kijken. Het belangrijkste uitgangspunt daarbij is dat de Innerlijke Ruimte verbonden is met de BuitenRuimte. Dat beiden in elkaar overlopen. Vandaar het lemniscaatsymbool.

IR∞BR

De Innerlijke Ruimte van de Nederlandse delta
Werkboek voor een nieuwe ruimtelijke inrichting

Geschreven door
Gaston Remmers e.a.

Op verzoek van
InnovatieNetwerk, Utrecht februari 2007

Colofon

Tekst

Gaston Remmers
Noelle Aarts, Govert D. Geldof, Bertus Haverkort,
Hans Hillebrand, Ina Horlings, Jan Huijgen, Henk
Oostindie, Frank Strolenberg, Annette de Vries,
Helmer Wieringa

Eindredactie

Mieke Fiers

Begeleiding

Rosa Lucassen, Gaston Remmers, Mieke Fiers,
Hans Hillebrand, Nico Beun en Paul van Bree

Concept en ontwerp

Marieke Peters

Fotografie

Pag. 62: Govert D. Geldof

Cover, pag. 20, 22, 28, 30, 120: Marieke Peters
Pag. 8, 10, 12, 16, 24, 48, 60, 68, 86, 130, 134:
Gaston Remmers
Pag. 152: Marijke Kreikamp

Illustraties

Pag. 98: Jan Huijgen
Pag. 70: naar kunstwerk van Bertus Haverkort
Pag. 54, 82, 88, 108, 114, 126, 156: Marieke Peters
Pag. 27, 29, 31, 43, 119, 139, 141, 145, 149:
Gaston Remers
Pag. 36: Gaston Remmers/Ben Westervoorde

Druk

Drukkerij Salsedo, Breda

Oplage

900

Uitgave

InnovatieNetwerk

Postbus 19197

3501 DD Utrecht

070 378 57 27

www.agro.nl/innovatienetwerk

Rapportnummer: 07.2.148

ISBN: 978 - 90 - 5059 - 321 - 6

Utrecht, februari 2007

De uitgever heeft geprobeerd alle rechthebbenden te benaderen. Mocht dit niet gelukt zijn, vragen wij u contact op te nemen met InnovatieNetwerk.

© 2007

InnovatieNetwerk

Bureau
Buitenkans

Inhoudsopgave

Voorwoord InnovatieNetwerk.....	8	Humus.....	50
Leeswijzer.....	11	Innerlijke Ruimte en het internet.....	51
Samenvatting Essay.....	13	Doordenkvragen.....	53
Summary Essay (in English).....	16	Deel II: Bijdragen van verschillende auteurs.....	54
Deel I: Opmaat Essay.....	22	Epiloog - Pleidooi voor strategische onbevangenheid.....	134
Essay - De Innerlijke Ruimte van de Nederlandse delta.....	24	Doordenkvragen.....	153
Profiel Gaston Remmers.....	48	Hoe nu verder.....	155

Voorwoord

Voor u ligt een boek waarin de relatie wordt verkend tussen ruimtegebruik in onze samenleving en ‘innerlijke ruimte’ van mensen. Dit boek is het vervolg op een essay dat Gaston Remmers heeft geschreven op verzoek van InnovatieNetwerk. Dat essay is ook in dit boek opgenomen.

In de huidige ruimtelijke ontwikkeling wordt onze innerlijke onrust steeds naar buiten toe afgewenteld. En dat in een land waarin ruimte schaars is en multifunctioneel ruimtegebruik daarom steeds belangrijker wordt. Remmers pleit voor een andere benadering van ruimtelijke ordening, met daarin meer aandacht voor het creëren van ruimte in onszelf. Meer innerlijke rust leidt tot minder claims op de buitenruimte, zo is zijn redenering.

In het boek zijn tien reacties opgenomen op het gedachtegoed van Remmers. Deze komen van personen die op een of andere manier betrokken zijn bij de ruimtelijke ontwikkeling in Nederland. De reacties vormen een interessante aanvulling en reflectie op het essay. In de epiloog van dit boek geeft Remmers zijn aangescherpte visie op ‘inner-

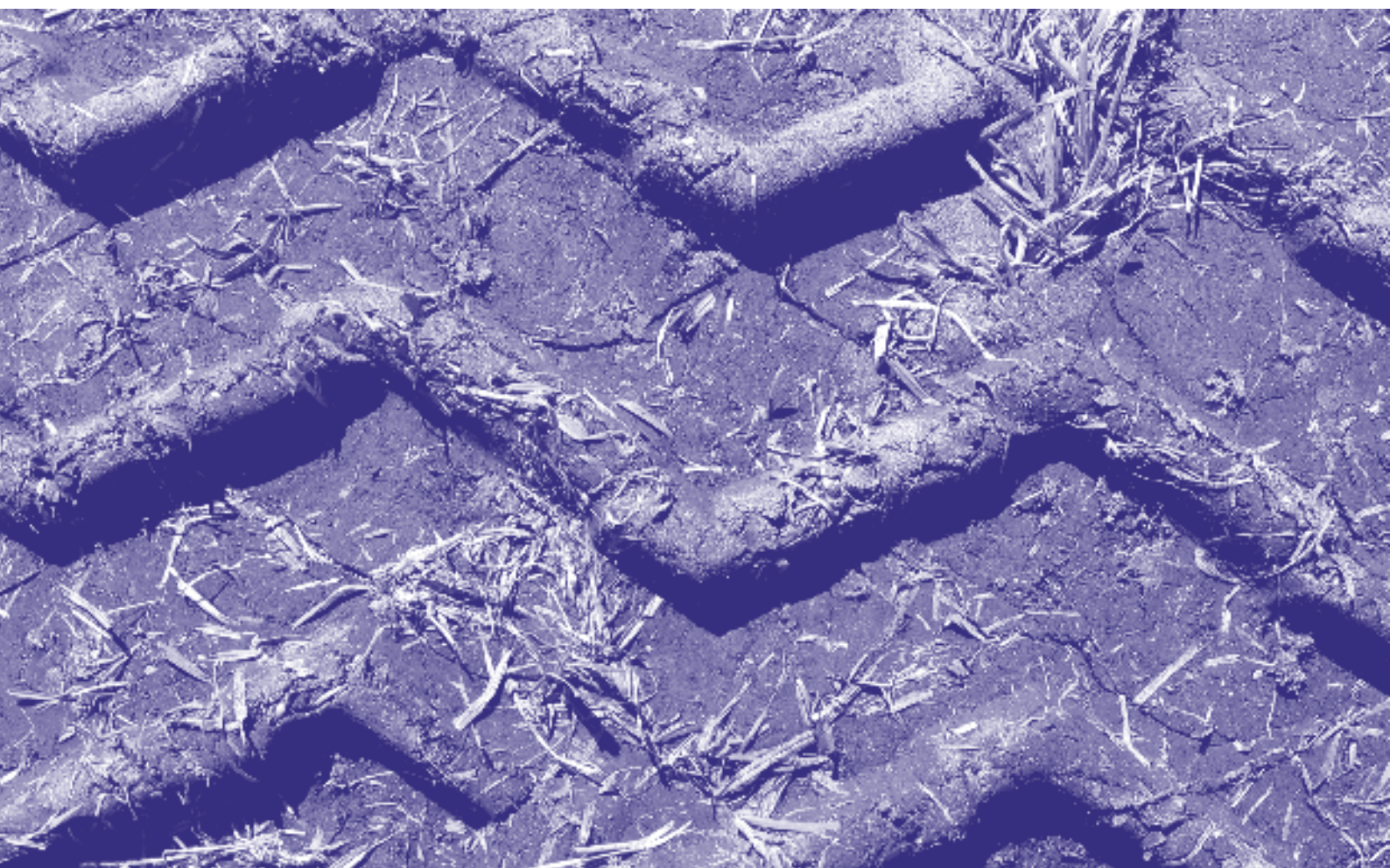
lijke ruimte' naar aanleiding van de tien reacties.

Verspreid door het hele boek zijn afbeeldingen en praktische vragen opgenomen om u als lezer te stimuleren na te denken over de vraag wat innerlijke ruimte kan toevoegen aan uw werk.

Naast dit boek heeft InnovatieNetwerk begin 2007 een essay uitgebracht dat bestaand wetenschappelijke onderzoek met relatie tot innerlijke ruimte behandelt. Dit essay is geschreven door Agnes van de Berg, omgevingspsycholoog aan de Universiteit van Wageningen.

Op deze manier stimuleren we, naar wij hopen, de discussie en prikkelen we de vorming van allianties van partijen die, ieder vanuit hun eigen belang en expertise, willen aanhaken bij de verdere ontwikkeling van het gedachtegoed rond 'innerlijke ruimte'. Zo kan naar onze mening de praktijk van de ruimtelijke ontwikkeling in Nederland verrijkt worden.

Dr. G. Vos
Directeur InnovatieNetwerk.

Leeswijzer - Hoe dit boek te lezen?

Als introductie op $IR \infty BR$ –

De basis van het boek is een essay van Gaston Remmers; deel I.

Vervolgens, in deel II, wordt het in het essay beschreven idee van verschillende kanten belicht. Tien mensen met elk hun eigen achtergrond geven hun kijk erop. Het boek wordt afgesloten met een epiloog van Gaston Remmers, waarin hij reflecteert op de opgeworpen vragen en een kader voor uitwerking introduceert.

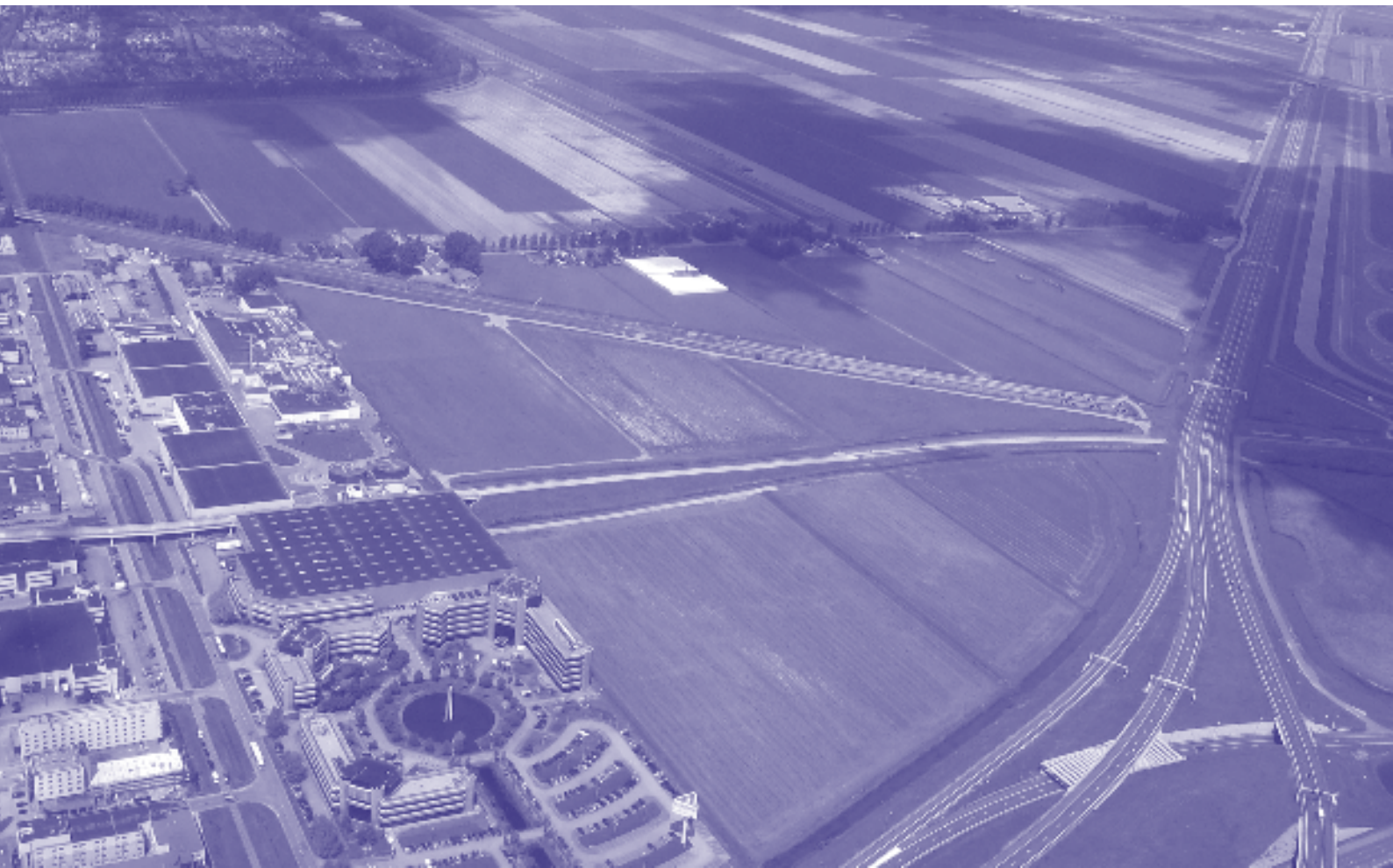
Als werkboek –

Het essay, de bijdragen en het epiloog prikkelen. Ze roepen vragen op. Persoonlijke vragen, vragen over hoe we met de buitenruimte omgaan. Of om zouden kunnen gaan.

Om u te stimuleren na te denken over $IR \infty BR$, zijn in dit boek enkele van die vragen opgenomen. Aan het eind van deel I staan vragen die betrekking hebben op het essay. Deze vragen zijn ook voorgelegd aan de auteurs van de bijdragen die in deel II van het boek zijn samengebracht. U vindt hun antwoorden in de tekst, aangewezen door de logo's die bij de verschillende vragen horen. Een overzicht van

vragen en logo's staat op pagina 54. Wanneer u dit uitklapvel openlegt, heeft u het overzicht tijdens het lezen van deel II bij de hand.

Ook aan het einde van het boek vindt u een aantal vragen (pagina's 153 en 154). Elk van deze grijpt terug op de bijdragen in deel II.

De innerlijke ruimte van de Nederlandse delta - Samenvatting essay -

We lijken in Nederland steeds meer moeite te hebben om op ons beperkte oppervlak uit de voeten te kunnen met al onze wensen. Om aan die drang naar meer ruimte tegemoet te komen, hebben we in het verleden ons territorium uitgebreid, bijvoorbeeld door polders aan te leggen. Tegenwoordig halen we veel van ons voedsel van minder dichtbevolkte landen om ons eigen landje te ontzien. Maar deze schaalvergroting kent zijn einde. De laatste jaren gaan we steeds efficiënter met de buitenruimte om: eenzelfde stukje grond combineert verschillende bestemmingen, laag over laag. Maar zelfs aan dit vernuftig meervoudig ruimtegebruik zit een grens.

Onze drukbevolkte delta vraagt om een fundamenteel andere, en aanvullende ziens- en leefwijze om het ervaren ruimtetekort het hoofd te bieden. Daarvoor moeten we op een andere manier naar ruimte kijken. Wanneer we het over ruimte hebben, bedoelen we meestal de fysieke buitenruimte. Echter, ieder mens kan ook ruimte in zichzelf ervaren, en kan daarin 'zijn': de innerlijke ruimte. Er bestaat een directe en onmiddellijke wisselwer-

king tussen deze twee dimensies van ruimte. Wij mensen projecteren onze subjectieve binnenwereld op de leefwereld buiten. Dat is normaal, iedereen doet het de hele tijd. Vind je bijvoorbeeld iemand irritant, dan betekent het dat je het irritante gedrag in jezelf herkent. Er is niets mis mee, maar we zijn er ons maar weinig van bewust.

Ook onze ruimteclaims bestaan uit projecties. We hebben de neiging om innerlijke nood (Rust! Groen!) af te wentelen op de buitenwereld. Dat uit zich in de vaststelling van natuurparken, de behoefte aan meer kubieke meter woonruimte per inwoner, meer snelwegen of bijvoorbeeld 'recht' op verre vakanties.

Onze claims op de fysieke ruimte, de geniet- of gebruikkans ervan en de omvang van onze innerlijke ruimte staan direct met elkaar in verband. In

de huidige, fysieke benadering van de ruimte is dat via een uitwerpende spiraal (out-sourcing). Deze loopt als volgt: door de toenemende hoeveelheid ruimteclaims, wordt het steeds lastiger om van de buitenruimte te genieten. Dat vermindert de innerlijke ruimte van mensen. Door deze vernauwing van de innerlijke ruimte treedt een patroonmatige reflex op: wij zoeken de oplossing buiten onszelf, in de buitenruimte – met als gevolg een toename van het aantal ruimtelijke claims. Daardoor is het weer lastiger om te genieten, enzovoorts. Deze situatie is onhoudbaar: het wordt alleen maar erger.

Daarom moet het anders. We moeten beginnen om meer innerlijke ruimte te creëren, waardoor we minder afwentelen en dus minder buitenruimte claimen. Door de afgenomen druk kunnen we er beter van genieten, wat weer meer innerlijke ruimte creëert. Kortom: de herbronnende spiraal (re-sourcing). Deze benadering biedt een uitweg uit een aantal nij-

pende gedachten, met name dat Nederland vol is. De kern van deze benadering is zelfreflectie; een ruimteclaim zal steeds bevraagd worden. Zal de economische ontwikkeling stagneren als die wegen er niet komen? Kun je niet meer van de natuur genieten als het fietspad er komt? Het gaat er om dat partijen zich afvragen waar zij bang voor zijn. Achter deze vragen zitten meestal weer andere vragen. We moeten de claim als het ware afpellen tot we aankomen bij de kern van de angst, en daarmee tot de eigenlijke ruimteclaim.

Deze dimensie van de ruimte is spiritueel-communicatief. Communicatief, omdat het gaat over hoe mensen zich in communicatie verhouden tot anderen. Spiritueel, omdat het een uitdaging inhoudt om tot de kern van verlangens te komen, over het strikt persoonlijke heen te stappen en zo ruimte voor anderen en iets anders te scheppen.

Reflectie op onze projecties en het patroonmatige karakter daarachter geeft ons handvatten om vanuit die innerlijke ruimte de fysieke ruimte te bezien en te ordenen. Wanneer we het concept in uitvoering brengen, neemt het aantal claims op de buitenruimte af. Er ontstaat dan een positievere houding ten opzicht van beheer en gebruik van de ruimte, deze

kan kwalitatief verbeterd worden en mensen kunnen makkelijker met elkaar een dialoog aangaan. Dit komt de kwalitatieve en kwantitatieve inrichting van de ruimte in Nederland ten goede.

Er zijn verschillende redenen waarom we juist in Nederland met het concept van innerlijke ruimte aan de slag kunnen. Ten eerste is de druk op onze delta enorm groot; de ruimteclaims stapelen zich op. Bovendien hoeven de meeste van ons zich niet echt druk te maken over basisbehoeften als eten en onderdak; de eerste treden van de piramide van Maslow zijn veiliggesteld. Daardoor hebben veel mensen de vrijheid en ook de interesse om te reflecteren op het eigen handelen. Tenslotte kent Nederland een soort basale praktijkervaring in de benadering. Ons 'polderen', zou je kunnen zeggen, is een wat onbeholpen voor-oefening. Innovatieve doorontwikkeling van het concept heeft potentieel grote betekenis voor andere dichtbevolkte gebieden.

Het essay werpt de uitdaging op om ruimtelijke inrichtingsprojecten structureel vergezeld te laten gaan van een opdracht tot innerlijke planologie. Hoe en wat: dat is voer voor verdere discussie.

The Inner Space of the Dutch delta - Summary -

Here in the Netherlands, we are having increasing difficulties these days to satisfy all of our desires on this little swathe of land of ours. 'We need more space', that is what we say at least.. In the past, we satisfied that need by expanding our territory. We did this by peaceful means, for example by creating polders – land reclaimed from lakes or the sea. Nowadays, we hope to reduce the strain on our own country by importing much of our food from less densely populated nations. But growth has its limits. In recent years, we have begun using space more efficiently: a given piece of land will have a variety of uses, layer for layer. But even this clever multiple land use has its limits too.

What we need for our densely populated river delta is a fundamentally different, and at the same time complementary, way of thinking and way of life to help us meet the challenge presented by this perceived lack of space. What we need to do is to look at space in different ways. When we speak of space, we usually mean physical, exterior space. But we are also all able to experience space within oursel-

ves; we are able to 'be' in that space: inner space. The interaction between these two dimensions of space is immediate and direct. The interaction is metaphorically represented by the hole in this book and the lemniscate between inner space (IR in Dutch) and exterior space (BR in Dutch). In English: $IS \infty ES$.

As humans we project our subjective interior world onto the outside world we live in. This is normal. Everyone does it all the time. If you find someone annoying, for example, it means that you also recognize the annoying behaviour in yourself. There is nothing wrong with that; it is just that we are hardly aware of it.

Our claims to space are just projections too. We are inclined to take out our feelings of inner distress (Quietness! Fresh air to breath!) on the outside world. This is why we create gardens and parks, for instance, or demand more cubic metres of living space per inhabitant, more roadways, and it explains our perceived 'right' to holidays in far-off lands.

Our claims to physical space, the potential for using or enjoying it, and the dimensions of our inner space are all directly related to one another. Today's physical perception of space turns that relationship

into an expanding spiral (out-sourcing). The spiral works as follows: the increase in the number of claims to exterior space makes it more difficult to enjoy that space. This leads to a decrease in people's inner space. This loss of inner space gives rise to a predictable reflex: we hope to find the solution outside ourselves, in external space, with an increase in the number of spatial claims as a result. This hampers enjoyment, et cetera et cetera. This dynamic is unsustainable and it will only get worse.

It is time for a change. We need to start by creating more inner space. More inner space means we will project less and therefore claim less outside space. The pressure will drop and this will allow us more enjoyment, which means that more inner space will be created. This is a re-sourcing spiral. This approach offers a chance to escape from a number of unpleasant thoughts, especially that the Netherlands is

full to bursting, or that life here will soon be unbearable, both for business people and nature lovers.

Self-reflection is at the core of this approach; a claim laid on available space will continuously be scrutinized. Will the economy grind to a halt if those roads are not built? Will our enjoyment of nature suffer if that road is completed? People need to stop and ask themselves what they are afraid of. These questions usually disclose other questions at a more fundamental level. We need to figuratively peel back the layers of the claim until we arrive at the source of the fear, and therefore at the true spatial claim. This is the spiritual and communicative dimension of space. It is communicative because it is about how people relate to one another in communicative action. It is spiritual because it contains a challenge to arrive at the source of longing, to go beyond the strictly personal and therefore to create space for others.

By contemplating our projections and their predictable character, we provide ourselves with tools to contemplate and organize physical space from within our inner space. When we put this concept into practice, the number of claims on exterior space decreases. A more positive attitude toward use and management of space comes into play. The quality of space can be improved. And people will find it easier to enter into dialogue with one another. This means that the structural design of space in the Netherlands will undergo a qualitative and quantitative change for the better.

There are a number of reasons why especially in the Netherlands we can make use of the concept of inner space. Firstly, our delta is being subjected to tremendous pressures; the claims on available space are mounting. Furthermore, most of us do not have to concern ourselves with the basic necessities such as food and shelter; the lowest level of Maslow's hierarchy of needs is covered. This means that many people are free and engaged enough to contemplate their own actions. And finally, the Netherlands has already built up a kind of fundamental, practical experience in the approach described. You might say that our 'polder model'

- a way of engagement between public and private partners, dating back to the times when land was drained and polders created – is something of an awkward preliminary exercise. Innovative advances in the development of those techniques may have great potential for other densely populated areas.

The essay presents a challenge for a structural combination of spatial planning projects and a commission for inner spatial planning. The essay was discussed in a workshop, leading to 10 written reflections, included in this book. Gaston Remmers wrote an epilogue to these reflections (also included in the book), pointing out some recurring issues in the debate so far, and proposing a framework for further elaboration. The framework highlights three essential concepts that mediate our understanding of the link between our inner space and our physical exterior: perception, transformation and transition. The book concludes with an invitation to build a Community of Practice around this framework.

De Innerlijke Ruimte van de Nederlandse delta

Opmaat Gaston Remmers:

‘Ik werkte eens bij een bedrijf, waar het helemaal niet lekker liep tussen mij en mijn leidinggevende. Een jaar lang waren we verwickeld in moeizaam geworstel, waarbij we elkaars gevoelige punten feilloos wisten te ‘bezeren’. Een zeer ontmoedigende en destructieve verhouding. Aan het eind van dat jaar hadden we een voortgangsgesprek, in het bijzijn van zijn leidinggevende. We leken af te stevenen op doorgaan onder voorwaarden: ‘als jij nu meer dit doet, en ik nu meer dat.’

Op dat moment realiseerde ik me dat dit helemaal niet snor zat. Plots barste ik in huilen uit, en zei dat ik vreselijk bang was dat het weer fout zou gaan, en dat we weer een jaar zouden doormodderen. Ik zei precies wat er voor mij aan de orde was, niet meer en niet minder.

Het gesprek kantelde volledig. Even was het stil, en toen was er van de kant mijn leidinggevende veel ruimte om naar nieuwe oplossingen te zoeken. We besloten het dienstverband niet voort te zetten, maar een relatie te onderhouden als tussen twee bevriende bedrijven. Dit was geen compromisoplossing, dit was simpelweg de beste oplossing.

Waarom ik dit vertel?

Ik liep daarna naar buiten en nam mijn omgeving totaal anders waar. De kleuren waren intenser. Ik zag een bloem en de schoonheid ervan trof me diep. Ik ervaar een grote innerlijke ruimte - die was tastbaar, haast fysiek, een ruimte die niet bezet werd met gedachten over belangen of strategie. Geen hoofdpijn, niets. Het was goed. Ik had de kern van mijn ongerustheid benoemd. Ik was niet met mijn belangen bezig geweest, niet eens met mijn waarden.

Mijn buitenruimte was kwalitatief veranderd. Ook kon ik anderen veel makkelijker naast me dulden, met inbegrip van mijn leidinggevende. Het had dus ook een kwantitatief effect. De wereld om zich heen was niet groter geworden, maar ik legde er minder beslag op.

Uit deze ervaring trok ik een conclusie: Er is een directe, onmiddellijke relatie tussen mijn innerlijke ruimte en de fysieke buitenruimte, en beide ruimten zijn beschrijfbaar en tastbaar. Dit besef leidt voor mij onvermijdelijk tot een andere visie op ruimtelijke inrichting en onze schaarse buitenruimte. Die visie heb ik in het essay weergegeven. Dat essay wordt gevolgd door bijdragen van betrokkenen, experts en geïnteresseerden uit verschillende hoeken van de wereld van de planologie en daarbuiten.'

Kent u soortgelijke ervaringen? Momenten waarop de link tussen binnen en buitenwereld plots glashelder is? En wat deed u daarmee? Beschrijf de ervaring en ook de conclusie die u daaruit trok.

Essay

De Innerlijke Ruimte van de Nederlandse delta

Gaston Remmers

Inleiding

Ruimte wordt in Nederland ervaren als een schaars goed; er zijn veel partijen die claims leggen op hetzelfde stukje grond. De aanleiding voor dit essay is de veronderstelling dat een flink deel van deze claims op deze fysieke ruimte voortkomt uit een onvermogen om intern ruimte te creëren. Intern wil zeggen: in mensen.

De neiging bestaat om innerlijke nood (Rust! Groen!) af te wentelen op de buitenwereld. Dat uit zich in de vaststelling van natuurparken, groengebieden, de behoefte aan meer kubieke meter woonruimte en groen per inwoner, meer snelwegen of bijvoorbeeld 'recht' op verre vakanties. Terwijl in de Japanse en Chinese steden schijnbaar zonder moeite boven op elkaar wonen (en wij dat honderd jaar geleden ook nog konden), lukt het ons niet meer. Daarnaast is onze ruimte beperkt; en zelfs aan vernuftig meervoudig ruimtegebruik zit een grens.

Onze drukbevolkte delta vraagt om een fundamenteel andere, en aanvullende ziens- en leefwijze. Het gaat er niet langer om de beschikbare buitenruimte

‘Wat nodig is, is dat we intern meer ruimte creëren, zodat ons ruimtebeslag extern vermindert, en we meer naast ons (kunnen) dulden.’

zo goed en inventief mogelijk te benutten, niet alleen in ieder geval. Wat nodig is, is dat we intern meer ruimte creëren, zodat ons ruimtebeslag extern vermindert, en we meer naast ons (kunnen) dulden.

Dit essay beschrijft de achtergronden van deze spiritueel-communicatieve dimensie van ruimtegebruik. Het beoogt een bijdrage te leveren aan een fundamenteel aspect van een transitie naar een maatschappij waarin beter kan worden samengeleefd op een klein stukje grond. Met minder conflicten; met groter conflictoplossend en conflictvoorkomend vermogen; met duurzamer gebruik van onze hulpbronnen -inclusief de fysieke ruimte-; met een beter gebruik van de ruimte. Een samenleving waarin de deelnemers een groter inzicht hebben in de eigen verantwoordelijkheid ten aanzien van het intern en extern ruimtebeslag.

De dynamiek van ruimtelijke creatie

De hoeveelheid innerlijke ruimte die een mens heeft en de hoeveelheid claims die hij of zij uitoefent op de buitenruimte zijn aan elkaar gekoppeld. Deze koppeling kan twee kanten op: via een uitwerpende spiraal (out-sourcing), en via een herbronnende spiraal (re-sourcing). Zij vetrekken elk van een ander punt in de koppeling. Samen genereren ze een dynamiek van ruimtelijke creatie.

De uitwerpende spiraal (zie figuur 1a) neemt de toenemende hoeveelheid claims op de ruimte om ons heen als een gegeven. Ze veronderstelt dat het daardoor steeds lastiger wordt – hoe vernuftig ook de oplossingen die gevonden worden – om van deze ruimte genieten. Dit vermindert de innerlijke ruimte van mensen. Bij vernauwing van de innerlijke ruimte treedt een patroonmatige reflex op die historisch gegroeid is: wij zoeken de oplossing buiten onszelf, in de buitenruimte. Gevolg is een toename van het aantal ruimtelijke claims. Dit is een overlevingsstrategie die uiteindelijk tegen ons zal werken: aan de stroom van claims komt namelijk geen einde. Daarom is een nieuwe benadering die hierop anticipeert ook zo urgent.

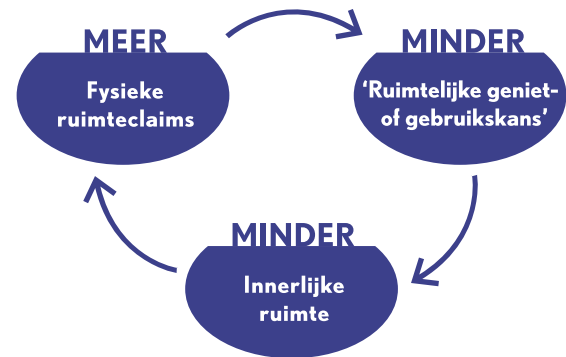
De uitweg wordt geboden in de herbronnende spiraal (zie figuur 1b): we kunnen er voor kiezen een

andere reflex te ontwikkelen. Niet als substituuat, maar als belangrijke aanvulling. Deze begint met een toename van de innerlijke ruimte. Deze toename heeft tot gevolg dat het aantal claims op de buitenruimte afneemt (volg de spiraal), waardoor de ruimtelijke gebruiks- en genietkans toeneemt, wat de innerlijke ruimte weer positief beïnvloedt. Deze nieuwe benadering biedt een uitweg uit een aantal nijpende gedachten, met name dat Nederland vol is, en dat het land onleefbaar dreigt te worden, zowel voor ondernemers als voor natuurminnende recreanten. Omdat de herbronnende spiraal anticipeert op de gevolgen van de uitwerpende spiraal, noem ik de herbronnende spiraal pro-actief, en de uitwerpende spiraal re-actief.

Onze gangbare dimensie van ruimte

Wie aan ruimte denkt, denkt over het algemeen aan de fysieke ruimte, aan de ruimte om ons heen. Ruimtelijke inrichtingsvraagstukken worden via dit concept altijd buiten de mens zelf gesitueerd, letterlijk geprojecteerd op het land of het water dat aan onze voeten ligt.

Als er in het verleden ruimteproblemen werden ervaren, heeft Nederland op innovatieve wijze ge-

Figuur 1a. Ruimtelijke creatie: de uitwerpende spiraal

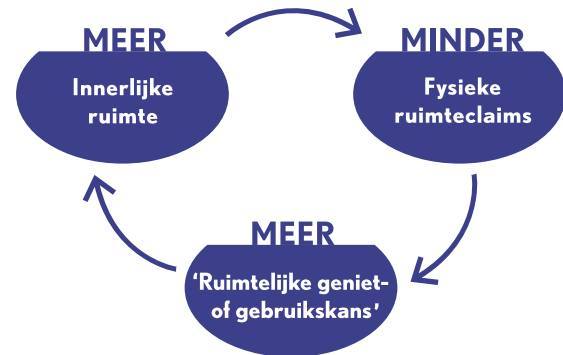
De uitwerpende of re-actieve spiraal werkt als volgt: bij een verkleining van de innerlijke ruimte (grotere 'benauwdheid') worden de claims op de fysieke buitenruimte steeds groter, wat de kans om van die ruimte te genieten kleiner maakt, wat de verkleining van de innerlijke ruimte versterkt (die neemt af).

zocht naar oplossingen. We zijn daar ook goed in. Nederland kent bijvoorbeeld een lange traditie van landaanwinning om grotere ruimteaanpakken een plek te geven. Vanaf de eerste polders uit de twaalfde eeuw tot aan de Flevopolder in de twintigste eeuw en wellicht de Maasvlakte in de toekomst, zijn Nederlanders bezig geweest hun territorium uit te breiden. Soms letterlijk, soms via het leentjebuur spelen van territoria van anderen, zoals het geval is met de productie van veevoerders overzee.

We zouden het ruimtelijke schaalvergroting kunnen noemen. Het lijkt wel nodig ook; het woningvolume per persoon is de afgelopen decennia enorm gestegen, net zoals de behoefte aan grotere huiskavels. Is hiervan het eind in het zicht? Of heeft op den duur iedereen een eigen landgoed nodig? Niet alleen de randstad wordt alsmaar drukker, ook de klassieke legere delen in het oosten en noorden lopen geleidelijk aan vol.

Moeten we dan nog verder uitdijen? Bijvoorbeeld richting Oost-Europa. Waarom zouden we in Nederland landbouw blijven bedrijven, als in bijvoorbeeld Polen daar veel meer ruimte voor bestaat? Stemmen gaan daar voor op. Een volgende stap zou richting het heelal kunnen zijn. De teelt van sla-plantjes op de maan. De fabricage van auto-onder-

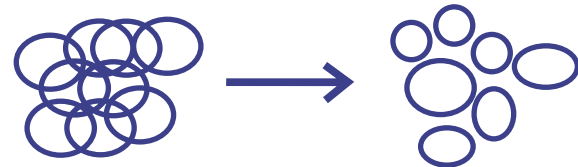
Figuur 1b. Ruimtelijke creatie: de herbronnende spiraal

De herbronnende of pro-actieve spiraal werkt zo: bij een grotere innerlijke ruimte, verminderen de fysieke ruimteclaims, en wordt de kans om van die fysieke buitenruimte te genieten groter, wat weer een positief effect heeft op de innerlijke ruimte.

delen in de ruimte. En natuurlijk de vestiging van menselijke kolonies in spaceships of op Mars. Het gaat mij er niet om deze opties belachelijk of irrelevant te maken. Door ruimtelijke schaalvergroting tot in het vervreemdende door te trekken; probeer ik slechts inzichtelijk te maken dat deze optie waarschijnlijk veel energie kost en dat het maar de vraag is of zo aan onze werkelijke verlangens tegemoet kan worden gekomen.

In Nederland lijken momenteel de grenzen van de landaanwinning wel ongeveer bereikt. Vandaar dat tegenwoordig zwaar wordt ingezet op meervoudig ruimtegebruik¹ (zie figuur 2), ruimtegebruik waarin diverse functies samengaan op eenzelfde stukje land of water. Meervoudig ruimtegebruik is een vorm van ruimtelijke intensivering. De oplossingen die gevonden worden zijn vaak innovatief en vernuftig. Recreanten die over landbouwgrond lopen, die tevens dienst doet als retentieggebied, daarnaast natuurwaarden voortbrengt en waarlangs goede architectuur verrijst die het landschap niet bederft, maar juist verheft. Of in de stad: een middelbare school die de sportzaal ondergronds bouwt, zodat de cultuurhistorische open ruimte voor de school bewaard blijft, en als park kan worden benut. Maar

Figuur 2a.

Figuur 2b.

Figuur 2a. Grote overlap in claims. Strijd en spanning daar waar claims gestapeld worden. Sterk gevoel van ruimtegebrek.

Figuur 2b. Projecties blijven achterwege. Spanning en claims verminderen, enkele ruimteclaims zijn zelfs opgelost. Het ruimtebeslag neemt af. Gevoel van ruimte neemt toe.

hoe fraai de oplossingen ook mogen ogen, en hoeveel ook hier nog te winnen valt, ze zijn, in essentie, technisch van aard, en bieden uiteindelijk maar betrekkelijk soelaas voor de problemen die wij in Nederland ondervinden. Ook meervoudig ruimtegebruik gaat tenslotte altijd over de ruimte buiten ons, nooit over de ruimte binnen ons. En de claims blijven immers almaar groter en complexer worden; het aantal en de diversiteit aan actoren in de stad en op het platteland met een eigen set claims blijft groeien.

Samenvattend kunnen we stellen dat ruimtelijke schaalvergroting een vorm is van kolonialisme. Ruimtelijke intensivering is een vorm van optimalisatie. In essentie gaan beide uit van een technocratisch begrip van de ruimte; het is een kwestie van engineering. De hypothese is dat de fysieke ruimte het kader biedt om problemen op te lossen. Het ba-

sisme mechanisme dat er aan ten grondslag ligt is dat van afwenteling (ruimtelijke schaalvergroting) en toenemende wederzijdse afhankelijkheid (ruimtelijke intensivering). Beide oplossingsrichtingen bieden onvoldoende soelaas voor de ervaren ruimtedruk in Nederland, en daarom hebben we dringend behoefte aan een aanvullende zienswijze.

De spiritueel-communicatieve dimensie

Die fundamenteel andere optie ligt besloten in de spiritueel-communicatieve dimensie van ruimte. Deze gaat niet over de ruimte buiten ons, maar in ons mensen zelf. Ze gaat ervan uit dat mensen ruimte in zich zelf kunnen ervaren, en daarin kunnen 'wonen' of 'zijn'. Naast de inrichting van de buitenruimte, bestaat er dus ook zoiets als een innerlijk ruimtevraagstuk; het is dit vraagstuk dat zelden of nooit wordt opgepakt.

De link tussen de fysieke en spiritueel-communicatieve dimensie van ruimtegebruik zit hem in het feit dat mensen hun beleving van de innerlijke ruimte 'projecteren' op de leefwereld buiten hen zelf. Dit is een voortdurend verschijnsel, waar ook niets mis mee is, maar waar we ons weinig van bewust zijn. Over het algemeen gooien wij ongeremd onze zieleroerselen in de strijd, zonder ons af te vragen

of a) daarmee onze werkelijke verlangens worden bevredigd, en b) wat het effect daarvan is op de leefruimte buiten ons. Ons gebrekkige besef van dit mechanisme betekent dat wij een belangrijk sturingsmechanisme onvoldoende benutten, met als gevolg een slordig gebruik van de buitenruimte.

De essentie van het spiritueel-communicatief begrip van de ruimte is verbinding en subjectivering. Mijn hypothese is dat extern ruimte gewonnen kan worden door de interne ruimte te vergroten. Het basismechanisme dat er aan ten grondslag ligt is zelfreflectie. Deze dimensie noem ik communicatief, omdat ze gaat over hoe mensen zich in communicatie verhouden tot anderen, en spiritueel, omdat ze een uitdaging inhoudt om tot de kern van verlangens te komen, over het strikt persoonlijke heen te stappen en zo ruimte voor anderen en iets anders te scheppen.

Afpellen tot de kern van de angst

Hoe ziet een spiritueel-communicatieve benadering van ruimtegebruik eruit? Op elk stukje Nederland ligt een claim, al is die niet altijd 'actief'. De vraag naar meer ruimte door de ene persoon maakt het ruimtebesef in een ander mens wakker. Beiden

¹ Niet alleen in Nederland wordt hier zwaar op in gezet, maar ook door de EU: in het subsidieprogramma als Interreg IIIb bijvoorbeeld is grote nadruk gelegd op het zoeken naar mogelijke ruimtelijke functiecombinaties.

‘claimen’ daarmee de ruimte, waarbij de vraag om meer ruimte, het vasthouden aan de huidige invulling ervan prikkelt. Als ondernemers vragen om meer wegen, dan realiseert de bewoner van het buitengebied dat hij van het huidige groen geniet. Als bewoners tegen de aanleg van een fietspad achter hun huis langs een natuurgebied zijn, willen zij vasthouden aan het huidige gebruik van de ruimte. Zij willen dat niet zomaar ‘weg’geven voor een voor hen minder waardevol ruimtegebruik.

In een spiritueel-communicatieve benadering zal een ruimteclaim steeds bevestigd worden. Zal de economische ontwikkeling stagneren als die wegen er niet komen? Kun je niet meer van de natuur genieten als het fietspad er komt? De vraag is steeds: is dit zo? Het gaat er in eerste instantie niet om allerlei zogeheten ‘harde’ feiten te verzamelen om het eigen gelijk te staven. Deze feiten kunnen wel be-

langrijk zijn, maar leiden tot conflict, tot verzanding en uiteindelijk meestal tot compromisvoorstellen, waar geen passie meer in zit, en die, paradoxaal genoeg, geen draagkracht hebben.

Het gaat er wel om dat partijen zich afvragen waar zij bang voor zijn als datgene gebeurt waarop ze niet hebben ingezet (in dit voorbeeld: geen extra weg, of juist wel een fietspad). Zijn ze bang dat bedrijven failliet gaan? Zijn ze bang dat ze zelf niet meer van de natuur kunnen genieten als er anderen langs komen? Achter deze vragen zitten meestal weer andere vragen. Die kunnen succesvol beantwoord worden. En zo kom je uiteindelijk tot de kern van de angst, en daarmee van het eigenlijke verlangen. Deze kern biedt een nieuwe basis van waaruit de ruimteclaim op een andere wijze kan worden opgebouwd. Het kan zijn dat de oorspronkelijke ruimteclaim letterlijk is opgelost, verdampt, omdat meer essentiële zaken en mogelijkheden aan het licht zijn gekomen.

Een voorbeeld: in de gang die ik deel met de medebewoners van mijn appartementencomplex staan spullen van de bovenbuurman. Mijn eerste reactie is: kwaad! Weg met die troep. Het is ook mijn gang, en mijn doorgang wordt belemmerd! Ik sta in mijn

recht! Ik ben gespannen in mijn gesprekken naar hem, we zitten elkaar in de haren. Tot ik beseft dat ik op zich geen problemen heb met de huidige situatie. Mijn angst is dat mijn bovenbuurman er een zootje van maakt, en dat het van kwaad tot erger leidt. Dit is iets wat ik kan uitspreken naar hem, en waar hij iets mee kan. De spanning wordt minder. Mijn feitelijke constatering na een paar weken is dat er geen zootje ontstaat: er komen geen spullen bij. We zitten elkaar niet meer in de haren. Figuur 2 beoogt dit te illustreren.

Alleen de betrokkenen zelf kennen het antwoord op de vragen naar de bron van hun angst. Het antwoord zelf is meestal eenvoudig. De herkenning ervan vaak een stuk lastiger. En de erkenning ervan, zeker ten overstaan van derden, het moeilijkst. Het resultaat is echter meer ruimte en ontspanning. Om de benodigde vragen te kunnen stellen en beantwoorden is daarom een veilige setting nodig. Meestal worden botsende ruimteclaims opgevat als een conflict, waarover strategisch onderhandeld moet worden. En in zo'n onderhandeling laten we zeker niet dát zien wat eigenlijk het belangrijkste is. Ik heb ook niet de illusie dat deze werkwijze snel werkelijkheid zal worden. We zijn erg geschoold in

‘We gooien ongeremd onze zieleroerselen in de strijd, zonder besef van het effect ervan op de leefruimte.’

Te weinig relatie met de ruimte

Te dicht op de grenzen van de ruimte

het vasthouden van controle en het uitoefenen van macht. Jezelf blootgeven past hier eenvoudigweg niet in. Niet aan jezelf, dus laat staan aan een ander. Toch heeft het geen zin om lang bij dit bezwaar stil te staan. De claims op elkaar en op de ruimte worden alsmaar groter. Er is dus grote noodzaak om tot een ander perspectief te komen. De vraag is dan hoe komen we er? De sleutel tot communicatief-spirituele ruimte is reflectie op projecties en patronen, om vervolgens van daaruit nieuwe antwoorden te laten ontstaan.

Hoe werken projecties?

Projecteren is letterlijk het 'uitwerpen van een beeld of het afbeelden van iets'. Toegepast op het psychologische domein gaat het over het onbedoeld toeschrijven van eigen overtuigingen, waarden en andere subjectieve processen aan anderen of aan iets anders. Dit betekent dus dat wat wij opmerken over anderen of de buitenwereld in het algemeen, een uitvergroting is van iets dat in onszelf leeft. Sterker nog, wij kunnen alleen maar dingen opmerken in de buitenwereld als die ook in ons leven. Als ik vind dat iemand vreselijk irritant doet, betekent dat dus dat ik dat irritante gedrag in mijzelf herken; op dat moment ben ik ook geïrriteerd, en straal ik dat uit.

'Kenmerkend voor het projecteren van verlangens en claims is ook dat de oplossing bij voorkeur wordt gezocht in de ander of in iets anders.'

Het zegt iets over mij, en weinig over de ander - wat bewezen wordt als een derde persoon een geheel andere sensatie (en geen irritatie) ervaart. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld angst of blijdschap. Dit is geen afwijking, het is eerder een menselijk gegeven. In de praktijk gaat er dus een voortdurende stroom van projecties heen en weer tussen mensen, waarmee ze in essentie niets anders zeggen dan 'ik herken in jou een deel van mij'.

Kenmerkend voor het projecteren van verlangens en claims is ook dat de oplossing bij voorkeur wordt gezocht in de ander (subject): 'mijn partner moet mij gelukkig maken', 'de andere partij moet haar aanspraken verminderen', of in iets anders (object): 'ik heb een groter huis nodig'. Dit betekent dat wij vele claims uiten die ons niet werkelijk bevredigen, waardoor er steeds weer een nieuwe claim ontstaat.

Ook in de discussie over inrichting en gebruik van

de ruimte speelt dit mechanisme. Als wij opmerken dat 'de open ruimte in Nederland verloren dreigt te gaan', zeggen we tegelijk ook dat we voelen dat de open ruimte in onszelf verloren dreigt te gaan. Helaas praten we vervolgens alleen nog maar over de fysieke open ruimte ('geen woningbouw in het buitengebied'), en niet meer over ons eigen gevoel van benauwdheid. Als we in de groene weilanden van het Groene Hart verspilde economische potentie zien, dan zeggen we feitelijk niets anders dan dat we het gevoel hebben dat onze eigen economische potentie verspild wordt. Helaas praten we vervolgens alleen nog maar over de landbouw die onvoldoende zou renderen, alsof de eigen economische potentie alleen via het innemen van de groene weilanden vervuld kan worden. Let op, dit zijn slechts voorbeelden; ik wil ondernemers of natuurminnaars niet stigmatiseren, noch hun gevoelens en belangen bagatelliseren.

Een effect van een tekort aan bewustzijn van projecties is dat we verbaasd zijn over het resultaat dat we met een bepaalde actie boeken. Een gemeente die participatie verordonneert in plaats van in dialoog tot stand laat komen, krijgt te maken met burgers die zich daar stijf tegen af zetten: beide houdingen

Beleid

In diverse beleidsnotities over de inrichting van Nederland worden keer op keer specifieke waarden van het platteland gekoesterd: het platteland is een reservoir van rust, leegte, donkerte. Bijna onvermijdelijk gevolgd door suggesties voor maatregelen om die waarden zoveel mogelijk te behouden. Maar waarom moet dat allemaal daar gerealiseerd worden? Alsof je een hek om die voorraden op het platteland heen kunt zetten om ze vooral te behouden. Want wat is het perspectief over 50 jaar? Het is toch evident dat Nederland dan nog voller is? Dat er dan nog meer claims op de grond, de lucht het water zullen zijn? Dit is overigens geen pleidooi om het hek maar los te gooien en bijvoorbeeld woningbouw in het buitengebied ongehinderd toe te staan. Waar het mij om gaat, is dat naast het besef van het feit dat het platteland die waarden vertegenwoordigt, het nodig is om die waarden niet alleen buiten ons te zoeken, maar ook in onszelf. We moeten dus nodig aan innerlijke planologie doen.

‘Eerst hebben we de emotionele laag waar het verlangen onder schuil gaat weer nodig, om haar vervolgens met zorg af te pellen om te komen bij dat waar het werkelijk om gaat.’

zijn net zo dwingend en veeleisend. Een gemeente die strategisch informatie achterhoudt ten behoeve van een eigen agenda, lokt uit dat burgers precies hetzelfde doen: dat zij veelvuldig belastingaangiften ontduiken bijvoorbeeld. Een gemeente die de wens uitspreekt en naleeft om op een transparante manier invulling aan participatie te geven, zal een dito reactie van burgers kunnen verwachten. Vele alledaagse uitdrukkingen ondersteunen dit fenomeen: ‘zoals de waard is, vertrouwt hij zijn gasten’ en ‘elk volk krijgt de regering die het verdient’. Projecties werken enorm verfijnd, het is een vraag- en antwoordspel en waarschijnlijk de enige vorm van marktwerking die werkelijk klopt. In deze ‘marktwerking’ kan niet zomaar verandering aangebracht worden; een nieuwe relatie is niet zomaar geregeld door één keer transparant en integer te zijn. Projecties ijlen na; vertrouwen moet gewonnen worden.

Dit vereist doorzettingsvermogen, een duidelijke visie, ondersteuning en communicatie.

Projecties zijn een alledaags fenomeen; ze werken niet alleen remmend, ze hebben ook nut. Zo helpen ze ons ook om onze werkelijke verlangens boven water te tillen. Het probleem met de voorbeelden die ik zojuist gegeven heb, is dat het verlangen alleen helder wordt als er een emotionele lading op zit. Paradoxaal genoeg wordt die lading er meestal afgehaald wanneer grote belangenorganisaties hun standpunten ‘uitwisselen’. Dan worden die verlangens die besloten zitten in de projecties verabsoluteerd, en kunnen daarna nauwelijks nog bevestigd worden: het *is* zo dat Nederlanders snakken naar open groene ruimtes, het *is* zo dat ondernemers niet verder kunnen als er geen bedrijventerreinen bij komen.

We moeten eigenlijk een stap terug en een stap verder. Eerst hebben we de emotionele laag waar het verlangen onder schuil gaat weer nodig, en vervolgens is het nodig om die emotionele laag met zorg af te pellen om te komen bij dat waar het werkelijk om gaat.

Projecties zijn dus alleen problematisch wanneer er geen bewustzijn over is, en wanneer een ander daar

Boerenland

In Baarn is een gewone, niet biologische melkveehouder die graag wil uitbreiden. Hij wil melkrecht en hectares overnemen van Staatsbosbeheer. Staatsbosbeheer heeft echter alleen interesse in een ecologische boer. Een oplossing kan zijn dat de boer deels overstapt op biologische beweiding van percelen, en deels conventioneel blijft boeren. Daarmee wordt tegelijkertijd het landschap onderhouden. Echter, beide partijen blijven op hun strepen staan, waarbij de ander iets moet doen of juist moet laten. Zij gaan dus voor monofunctionele invulling van het land (of-of: alleen landschap of alleen economische waarde), en niet voor een multifunctionele (en landschap en economische waarde). Om die multifunctionele oplossing te bereiken is ruimte in het hoofd nodig: van de boer, en van SBB. Een oefening in innerlijke ruimte. Wat is nu echt belangrijk? Wat is de grotere visie die hiermee gediend kan zijn?

² *In het algemeen geldt dat zo gauw mensen over hun 'rechten' gaan spreken, ze deze rechten over het algemeen promoveren tot een buitenissige en onbespreekbare categorie. Met andere woorden: de emoties die daaronder schuil gaan komen niet meer aan de orde.*

hinder van ondervindt. Stadsbewoners claimen tegenwoordig zonder voorbehoud het recht² op het landelijk gebied: boeren moeten natuurvriendelijker boeren en landschap produceren, en tegelijkertijd goedkope voedselproducten afleveren. Het moet 'daar' allemaal opgelost worden. Als boeren dit zonder slag of stoot zouden kunnen regelen, was er geen probleem. Maar helaas is het niet zo eenvoudig. De taak van een stadsbewoner is dan na te gaan wat er onder zijn of haar claims zit, kennis te nemen van de problematiek in het landelijke gebied, en eventueel invulling te geven aan de eigen verantwoordelijkheid in deze problematiek. De taak van boeren is om hun oordelen en weerstand (mochten die bestaan) over en tegen een andere invulling van hun bedrijvigheid te onderzoeken; wat zit daaronder? Ook moeten zij zich verdiepen in de wens van de stadsbewoner.

Patroonmatige reflexen

Over het algemeen reageren mensen patroonmatig op situaties. Dit is evolutionair zeer nuttig, het beslist in fracties van seconden over leven en dood. Er hoeft niet over nagedacht te worden, het juiste antwoord dat de meeste kans op overleving biedt is meteen voorhanden. Op maatschappelijk niveau spreken we van cultuur, een modus van handelen die dominant is, en die een logische uitweg biedt in de meeste situaties. In een cultuur is een deel van die patronen zichtbaar en expliciet, neergeslagen als ze zijn in routines, procedures en standaardsaties. Daar vindt tegenwoordig aardig wat reflectie op plaats, gezien de vele discussies over het terugbrengen van regelgeving in het landelijk gebied bijvoorbeeld. Maar een veel groter deel wordt elke dag gevormd in sociale interactie zonder dat daar een geschreven regel aan te pas komt. De patronen trekken als het ware aan onze neus voorbij; we staan erbij en kijken er nietsziende naar. Reflectie is dus geboden, maar lastig. Tegelijk is ze ook eenvoudig, omdat het vaak om alledaagse zaken gaat.

Over de werking van patronen vallen twee dingen op te merken. Het eerste is dat niet al onze patronen ondersteunend zijn aan ons welbevinden. Sterker

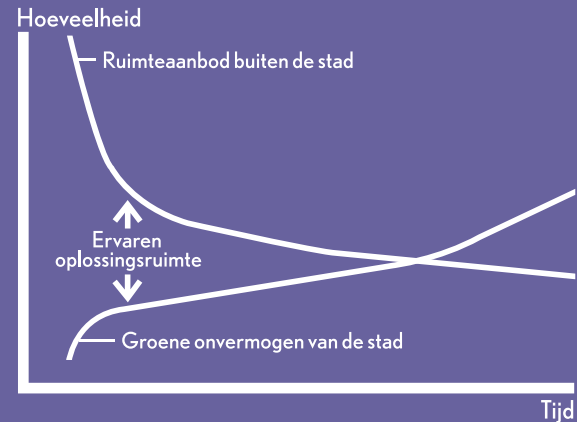
Natuurclaim

Onder stadsbewoners, of laten we liever zeggen, mensen met een stedelijke leefwijze, bestaat over het algemeen de sterke behoefte aan natuurbeleving en ruimte. Dat leidt tot stellingen als: Gij zult met uw tengels van de Veluwe afblijven! Boeren moeten natuurvriendelijker produceren! Bouwen in het buitengebied moet niet mogen!

Onder die claim zit de behoefte aan een ruimte die niet door een stedelijke leefwijze wordt gecreëerd. Het is veeleer het onvermogen van de stedeling om bij huis te vinden wat hij nodig heeft, dat maakt dat hij claims uit op wat er buiten de stad nog te vinden is. En het feit dat dat alras minder wordt, maakt zijn claim des te urgenter. Om het anders te zeggen: in de tijd van JP Thijsse was het nog zeer eenvoudig om ruimtelijk te extensiveren, er was nog ruimte genoeg buiten de stad, tegelijk waren de stadse problemen nog niet zo intens. De ervaren oplossingsruimte tussen het aanbod buiten de stad en de potenties in de stad, wordt steeds geringer. Een gevoel van schaarste en zelfs tekort dringt zich op (zie figuur 3). Het claimen van de buitenruimte is slechts de voortzetting van een oude reflex: naar buiten!

Gelukkig wordt die meer en meer gecompenseerd

door projecten om het groene vermogen van de stad te verhogen, zoals 'Groen in en om de Stad' (GIOS). Maar ook die projecten hebben een technische eindigheid. Het wordt tijd om daarnaast de innerlijke ruimte te cultiveren.

Figuur 3. Externe ruimte voor oplossingen wordt steeds kleiner. De noodzaak voor interne planologie groter.

nog, ze kunnen tegen ons werken. Een belangrijk patroon in onze (ruimtelijke) cultuur (en niet alleen in de onze) is dat van afwenteling. Lange tijd heeft dit patroon dienst gedaan. Mijn stelling is echter dat de wijze waarop we geneigd zijn problemen af te wentelen op elkaar en de ruimte om ons heen, ons nu tegen gaat werken. De wereld raakt op, en de anderen raken op. En daarmee raken we zelf op. Burn out. Niet alleen individueel, maar ook collectief. De kranten staan er vol van; zelfs de 'beste werknemers' krijgen nu een burn out; ze wentelen hun ambitie af op hun fysiek-emotionele gestel, zonder met dat gestel voeling te houden. Afwenteling, ooit goed om te overleven, keert zich nu tegen ons. Omgekeerd ligt hier de uitdaging om meer verantwoordelijkheid te gaan nemen voor onze eigen sores.

De tweede opmerking is feestelijker: omdat we deze patronen zelf construeren, bestaat er ook een mogelijkheid om nieuwe patronen te creëren die ons

bestaan juist ondersteunen. De enige manier om dat te bewerkstelligen is onszelf te aanschouwen in ons handelen, ons van onze patronen bewust te worden, de positieve en negatieve kanten ervan te zien, en vervolgens een keuze te maken voor een nieuw soort handelen. En dit honderden keren achter elkaar te doen, tot dat het vanzelf gaat.

En zo ben ik weer terug waar ik begon in dit essay: de spiralen van ruimtelijke creatie. Het patroon van afwenteling is een overlevingspatroon, en is een inmiddels een re-actieve manier van handelen geworden. Het besef van de onhoudbaarheid van dit patroon geeft richting om pro-actief te werk te gaan, en een innovatieve spiraal van ruimtecreatie mogelijk te maken (zie nogmaals de figuren 1a en 1b).

Uitgelezen kans voor de drukke delta

Waarom kunnen we juist in Nederland hiermee aan de slag? De claims op het op het land zijn groot en complex in onze delta. Misschien niet per sé groter dan elders, maar Nederland beschikt niet over een achterland waar naar uitgeweken kan worden. Verwijzingen naar Europese eenwording en globalisering maskeren slechts de druk die er bestaat. Bovendien vinden wij Nederlanders de ruimte belang-

rijk: we willen dat we er zorgvuldig mee omgaan. Er bestaat dus een gevoel van urgentie.

Op het zelfde moment zijn in Nederland een aantal condities aanwezig die de bewustwording over 'innerlijke ruimte/planologie' vergemakkelijken. Hoewel wij onszelf een enorme druk op de hals halen en vaak meer aan het overleven zijn dan aan het leven vanuit waarden, hoeven we ons eigenlijk niet meer druk te maken over de directe levensbehoeften. Er bestaat dus veiligheid ten aanzien van de begintreden van de behoeftepiramide van Maslow. Dit betekent dat we ons kunnen wijden aan meer communicatieve en spirituele zaken.

Aansluitend op het voorgaande is er in Nederland een groeiend aantal mensen, binnen en buiten het bedrijfsleven, dat zich de vrijheid kan permitteren om te reflecteren op het eigen handelen, en daarbij het eigen handelen ook kritisch onder ogen durft te zien. Sterker nog: er is een grote behoefte aan leiding en onderricht daarin. Mensen durven zich kwetsbaarder op te stellen.

Tenslotte zou je kunnen zeggen dat in Nederland reeds een basis aanwezig is van het werken met de spiritueel-communicatieve dimensie. Ons 'polderen' beschouw ik als een voorloper op wat ik voor ogen heb. Het is echter een wat onbeholpen vorm,

'Er is in Nederland een groeiend aantal mensen dat zich de vrijheid kan permitteren om te reflecteren op het eigen handelen. Mensen durven zich kwetsbaarder op te stellen.'

en verzandt regelmatig in routinematig handelen, waarin geen werkelijk onderzoek meer plaatsvindt. Momenteel wordt naarstig gezocht naar alternatieven daarvoor, en wordt driftig geëxperimenteerd met allerlei vormen van interactiviteit. Toch valt elke keer weer op dat discussies geen werkelijke dialogen blijken te zijn, en dat debatten geregeld verworden tot verbale taartengooierij. Dit kan veel creatiever, effectiever en met meer integriteit en bewustzijn.

Het gevoel van urgentie, vervulde basisbehoeften die veiligheid bieden, een toenemend aantal mensen dat zich openstelt voor zelfreflectie en een basale praktijkervaring: dat zijn de condities waaronder we in Nederland het thema van het innerlijk ruimtegebruik kunnen uitdiepen. De resultaten van deze zoektocht zijn niet alleen relevant voor Nederland, maar voor elke plek op aarde waar de

ruimte onder druk staat. Het is een experiment waarvan andere regio's op termijn de vruchten kunnen plukken.

Op weg naar een innerlijke planologie

De zoektocht naar de innerlijke ruimte van de Nederlandse delta gaat over het ontdekken en beleven van een staat van zijn waarin steeds weer de intersubjectieve werkelijkheid wordt onderzocht. Vandaar uit zijn aldoor nieuwe visies en handelingsperspectieven te genereren om de buitenruimte te gebruiken. In zo'n staat van zijn is het niet meer zo belangrijk te focussen op instrumentarium, procedures en regels. Momenteel gaat daar wel heel veel aandacht naar uit. Omdat die echter zelden gedragen worden door een ondersteunende attitude, vervallen ze snel tot nietszeggende monsters. Daarom is dit essay geen pleidooi voor nieuwe instrumenten, maar in de eerste plaats voor een volledig ander interactieperspectief.

Hoe kunnen projecten worden vormgegeven zonder te bezwijken onder de last van onbewuste projecties? Hoe kan middels interventies in de praktijk steeds weer boven water komen wat de werkelijke drijfveren, angsten en passies zijn van de betrokkenen? Kunnen we naast een ruimtelijke planologie die gericht is op

de buitenruimte, projecten structureel vergezeld laten gaan van een opdracht tot innerlijke planologie? Welke projecten dienen zich daarvoor aan?

Laten we optimistisch zijn en inzetten op 2050 voor deze nieuwe manier van samenleven/werken. Het zal niet zonder slag of stoot gerealiseerd zijn; om er te komen zullen we flink aan de bak moeten. In grote lijnen zie ik drie groepen van activiteiten: onderzoek naar de 'eigenschappen' van innerlijke ruimte, activiteiten om bewustwording over die innerlijke ruimte te creëren, en het inbrengen van dit bewustzijn in concrete ruimtelijke projecten. Bewustzijn op zich is tenslotte niet zoveel waard als het niet wordt ingebracht in de praktijk van alle dag.

Dankbetuiging

Op eerdere concepten van dit essay ontving ik waardevolle feedback van Karien van Lohuizen (Institute for the Application of Social Sciences), Marion van Weeren (Procesbegeleiding en advies), Helmer Wieringa (Land & Co), Henk Oostindie (WUR – leerstoelgroep Rurale Sociologie), Bart Pijnenburg (Mensenland), Rutgerd Boelens (WUR – leerstoelgroep Irrigatie en Waterbouwkunde) en Nico Beun (InnovatieNetwerk). Amsterdam, april, 2005

'Kunnen we projecten die gericht zijn op de buitenruimte structureel vergezeld laten gaan van een opdracht tot innerlijke planologie?'

Profiel Gaston Remmers

Gaston Remmers (1965) is procesarchitect en zet zich in voor gebiedsontwikkeling met identiteit.

Al zijn werk heeft te maken met het tot waarde brengen en revitaliseren van lokale identiteiten, van mens en ruimte. Hij werkt zowel aan sociaal-economische gebiedsontwikkeling (LEADER, zelforganisatie en local governance, buurderijen, stad-land relaties) als aan ruimtelijk-landschappelijke inrichtingsprojecten (interactieve planvormingsprocessen, inrichting van stadsranden, dorpsomgevingsplannen), en is vaste leider van de NIROV cursus 'Belvedere op de werkvloer', over de koppeling tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkelingen. Persoonlijke crises hebben Gaston meer in contact gebracht met zijn innerlijke huishouding, zijn gevoelsleven. Daarin ervaart hij processen die analoog zijn aan wat hij in zijn professionele werkveld aantreft, en die voortdurend op elkaar inwerken. Het samenspel tussen het persoonlijke en zakelijke, het sociale en materiële en het geestelijke en fysieke is de kern van zijn werk als procesarchitect; de verkenning $IR \infty BR$ is er een uitvloeisel van.

Gaston is geschoold als ruraal socioloog en als

agro-ecoloog. Hij heeft uitgebreide ervaring met procesontwikkeling, procesbegeleiding en onderzoek in binnen- en buitenland (Mexico, Griekenland, Spanje, Oost-Europa) op het gebied van rurale ontwikkelingsprocessen. Tot 1999 werkte hij als onderzoeker voor onder meer de universiteit van Córdoba (Spanje) en Wageningen Universiteit (leerstoelgroep Rurale Sociologie), waar hij ook promoveerde.

Daarna verlegde hij zijn aandacht van het analyseren van plattelandsvraagstukken naar het in de praktijk ontwerpen van oplossingen. Daartoe heeft hij Bureau BUITENKANS opgericht. Bureau BUITENKANS werkt samen met een groot en divers netwerk van grote en kleine organisaties.

Gaston woont in Amsterdam met vrouw en twee kinderen (van 4 en 1 jaar). Ze wonen op 55m² en hebben samen praktijkervaring in het creëren van innerlijke ruimte op een kleine oppervlakte. Gaston stookt hartstochtelijk vuurtjes, niet alleen in de achtertuin, maar ook in figuurlijke zin, als buurtbewoner (www.trouinghstraat.nl).

www.bureau-buitenkans.nl

T 06 - 41 37 41 02

Humus

Een zaadje heeft vruchtbare aarde nodig om te ontkiemen en groot te groeien. Zo ook een idee, hoe prikkelend ook. Heeft het idee van Gaston Remmers, zoals hij beschrijft in het essay in dit boek, potentie? Herkent u de beschreven problemen, bevat de beschreven oplossing? Hiernaast staan een aantal vragen opgesteld, waarmee u uw eigen ideeën over het essay kunt peilen.

Om de ontvankelijkheid voor het idee van $IR \infty BR$ te peilen krijgt in de zomer van 2005 een bont gezelschap van een boer, een planoloog, een beleidsmedewerker, een communicatiemedewerker, een ontwikkelingswerker en andere mensen bij wie het essay een snaar zou kunnen raken, een exemplaar ervan opgestuurd. Ze worden uitgenodigd voor een workshop waarin de radicaal nieuwe benadering van de

Nederlandse planologie wordt besproken. Om mee te denken, door te denken of tegengas te geven.

Hen wordt ook gevraagd een bijdrage te schrijven als reactie op het essay. Het gros van die bijdragen vormt het tweede deel van deze publicatie. Elke bijdrage begint met een symbool, dat voor de auteur het inspirerende van het concept van innerlijke ruimte verbeeldt.

Als leidraad krijgen zij een aantal vragen; dezelfde vragen als die hiernaast zijn afgebeeld. Hun antwoorden erop vindt u uitgewaaierd in de artikelen. Om u als lezer te helpen en te inspireren, zijn deze vragen gekoppeld aan logo's, die u terugvindt in de teksten. Vragen en logo's staan op de bladzijde hiernaast. Klap deze uit en blader verder; het vragenlijstje blijft als geheugensteun naast u liggen.

GOOGLE

- IR op internet -

Als je 'innerlijke ruimte' intypt op Google, dan tref je 335.000 webpagina's aan. Als je je zoekopdracht aanvult met 'psychologie' kom je tot 59.000 hits. Een groot aantal daarvan zijn sites van spiritueel georiënteerde (psycho-)therapeuten die trainingen, cursussen en workshops geven om via het onderzoeken, vergroten en/of betreden van je innerlijke ruimte levensvragen het hoofd te bieden. Niet alleen de cliënt moet op zoek naar zijn innerlijke ruimte. Ook van de therapeut wordt verondersteld dat hij of zij in contact is met zijn innerlijke ruimte, en zo zijn cliënt beter van dienst kan zijn. Hieruit volgt dat er een groot aanbod is van technieken en methoden om de innerlijke ruimte te verkennen.

Typ je 'innerlijke ruimte' en 'theologie' in, dan tref je zo'n 30.000 sites aan. Soms wordt innerlijke ruimte louter gebruikt als een algemene metafoor voor het geestelijk leven, soms in een meer toegepaste vorm, die verwant is aan wat ik in het essay bedoel.

Een interessante uitleg is die van moraaltheoloog Carlo Leget, in een bijdrage over de kunst van het sterven (<http://www.frieschdagblad.nl/artikel.asp?artID=3757>). Hij definieert innerlijke ruimte als de 'innerlijke toestand waardoor je in alle rust en vrijheid waarneemt wat er aan emoties, gevoelens en gedachten leven in je binnenste'. Zijn definitie sluit goed aan bij mijn beleving. Het is een moment van zuiver waarnemen en zijn.

Het feit dat zo'n definitie van een theoloog komt die zich met stervensbegeleiding bezighoudt, is interessant voor ruimtelijke planvormingsprocessen. Het moment kort voor de dood werkt blijkbaar prikkelend voor het bereiken van de innerlijke ruimte. En wellicht hebben wij er dus baat bij om een grafrede te schrijven over het Nederlandse landschap, de Nederlandse ruimte. We stellen ons dan voor dat we 25 jaar verder zijn, en dat we de Nederlandse

ruimte ten grave dragen. Hoe willen wij dat onze Nederlandse ruimte dan herinnerd wordt? Hoe ziet zij eruit? Wat hebben wij ervoor gedaan? Hoe willen wij herinnerd worden in onze bijdrage aan die ruimte?

Dat onder meer theologen en psychologen zich bezighouden met de innerlijke ruimte, laat zien dat die blijkbaar voor meer domeinen van het leven van betekenis is dan voor planologie alleen. Met andere woorden: oefen je de innerlijke ruimte voor het ene domein, dan kun diezelfde oefening ook benutten om daarmee een ander domein te verkennen. De innerlijke ruimte is een soort scharnierpunt naar de hele diversiteit van ons leven (zoals de tekening bij de bijdrage van Frank Strolenberg). Via dit scharnierpunt kunnen we dus ook vele interessante methodieken op het spoor komen die bruikbaar zijn in ruimtelijke planvormingsprocessen.

Werkvragen

Wat vindt u het spannendste aan het idee / essay? Waartoe inspireert het u?

Aan welke urgentie beantwoordt het idee?

Herkent u het 'afwentelingmechanisme' in uw eigen werkpraktijk? Kunt u één voorbeeld ervan omschrijven? Heeft u één voorbeeld waar dat niet gebeurde, en een andere dynamiek ontstond?

Waar haakt u in het essay op af? Wat moet er gebeuren om dit niet te laten plaatsvinden?

Welke resultaten zijn te verwachten als het idee in de praktijk handen en voeten krijgt? Welke vervolgstappen denkt u dat daarvoor nodig zijn?

Noelle Aarts

De I Tjing, het Chinese boek der Veranderingen. Ik dacht eerst aan een 'buitenlandschapje'. Maar innerlijke ruimte gaat om iets waar geen woorden meer zijn. De I Tjing raakt ook dat weten.

Pleidooi voor constructieve interactie

Noelle Aarts

Universitair hoofddocent bij de sectie Communicatiewetenschap op Wageningen UR. Ze doet onderzoek naar conflict en onderhandeling over het gebruik van de ruimte.

Het essay vooraan in dit boek gaat over het verband tussen de beleving van de fysieke ruimte en de (beleving van) de innerlijke ruimte. Het is een origineel en inspirerend verhaal omdat het aanleiding geeft tot andere gedachten en nieuwe vragen. Zo dringt zich de vraag op of mensen inderdaad wel zoveel buitenruimte nodig hebben als onderzoek ons doet geloven. In hoeverre is er inderdaad sprake van een afwenteling van innerlijk ongenoegen op allerlei eisen aangaande de fysieke ruimte?

Natuur noodzakelijk?

Het zou interessant zijn om mensen te vragen wat ze zouden willen met betrekking tot de buitenruimte en dit af te zetten tegen wat ze daadwerkelijk doen met de mogelijkheden om hen heen. De meeste mensen lijken vooral te houden van drukte en gezelligheid en gaan daar waar veel andere men-

‘Zo beschouwd lijkt al die aandacht voor ‘wilde’ natuur in Nederland niet in verhouding tot het aantal mensen dat hier werkelijk gebruik van maakt.’

sen zijn. Mensen zoeken mensen op, op stranden, terrassen, in café's en gewoon op straat (hangjongeren en hangouderen). In mijn eigen omgeving zijn mensen die met regelmaat en voor langere tijd de afzondering zoeken, de rust en de stilte in de buitenruimte, eerder uitzondering dan regel. De meeste mensen vinden het in het beste geval wel aangenaam om af en toe te vertoeven in het buitengebied, maar dan het liefst met andere mensen en niet te lang en te ingewikkeld. Van natuur genieten we zolang die natuur vooral doet wat wij verwachten. Hoe relatief is schoonheid!

Een treffend voorbeeld komt van mijn zwager. Deze jongen komt uit het noorden van Mozambique, uit een prachtig vissersdorpje aan de Indische oceaan met de ongerepte jungle in de achtertuin. Inmiddels woont hij al langere tijd in Nederland. Toen hij hier pas was, ging hij vaker met mij mee, op on-

derzoek in het landelijk gebied. Eens vroeg ik hem: 'Wat vind jij nu goed, mooi en bijzonder in Nederland?' Zijn antwoord was: 'De natuur in Nederland, die vind ik hier prachtig.' Ik was even van mijn stuk gebracht. 'Hoezo de natuur? Die is bij jullie toch veel mooier?' 'Helemaal niet. Hier is alles duidelijk en geordend. Je kunt zo zien wat de bedoeling is. Je ziet het boerenland in de Ooijpolder, je ziet de wildernis in de Millingerwaard. Maar daar lopen wel paden en er staan wegwijzers en zelfs borden met allerlei informatie. Je kunt duidelijk en veilig recreëren. Aan onze natuur heb je niks. Het levert niks op en je kunt er ook niet recreëren. Sterker nog: zonder kapmes is het levensgevaarlijk.'

En zo is het. Natuur moet niet al te wilde trekjes gaan vertonen, onder controle zijn dus. Niet voor niets zijn met name mensen met een buitenlandse achtergrond vaak helemaal niet te spreken over wilde natuur. Zij hebben, net als mijn schoonbroer, soms directe ervaringen met gevaarlijke natuur die bovendien niets oplevert. Zo beschouwd lijkt al die aandacht voor 'wilde' natuur in Nederland niet in verhouding tot het aantal mensen dat hier werkelijk gebruik van maakt. Wel kan ik me voorstellen dat de meeste mensen behoefte hebben aan aangename buitenruimte in hun directe omgeving. Ik denk dan

aan brede straten en trottoirs met veel groen, aan toegankelijke pleinen en aan aantrekkelijke parken.

Dicht op elkaar

Het essay roept vragen op die een nadere uitwerking verdienen. Zo wordt een spiritueel-communicatieve benadering voorgesteld waarmee ruimteclaims bevraagd kunnen worden. Via die weg kunnen mensen reflecteren op hun eigen (beperkte) innerlijke ruimte. De erkenning daarvan moet vervolgens leiden tot het vergroten van de innerlijke ruimte, dit als oplossing voor structureel ruimtegebrek. Wat is innerlijke ruimte eigenlijk? Wat moet ik me daarbij voorstellen? Hoe weet ik of mijn innerlijke ruimte beperkt is?

Als we ons afvragen wat (te) weinig fysieke ruimte doet met de innerlijke ruimte van mensen dan denk ik aan grote steden die ook nog eens alsmaar blijven groeien. In Mexico City, Bombay en Tokyo leven de meeste mensen met zeer velen op een zeer kleine ruimte. Beschikken die mensen dan over meer innerlijke ruimte dan wij? Zij spelen het immers wel klaar om zo te overleven.

In vroegere tijden leefden ook hier de mensen dichter op elkaar. De ontwikkelingen gaan hard: de gemiddelde Nederlander heeft in vergelijking met

‘Wij zijn doorgaans bang voor nieuwe dingen. Het gevolg is een neiging tot overmatige controle en regelzucht.’

1985 anderhalf keer zoveel woonruimte tot zijn of haar beschikking. Hadden mensen vroeger meer innerlijke ruimte dan wij, vandaag de dag? Ik vraag het me af. Sommige mensen móeten wel dicht op elkaar leven. De meeste zullen met deze noodzaak leren leven, al dan niet door hun eigen innerlijke ruimte te vergroten. Anderen zullen zich vanwege chronisch ruimtegebrek misschien wel structureel ongelukkig voelen.

Is Nederland vol?

Ruimtelijke schaalvergroting heeft haar grenzen bereikt of zal deze spoedig bereiken, daarom moeten we de beschikbare ruimte wel anders gaan beleven. Dat is een belangrijke aanname in het essay. Gesteld wordt dat technische oplossingen om de ruimte te vergroten geen of weinig soelaas bieden voor de problemen die wij in Nederland ondervin-

den. Maar waarom zouden technische oplossingen niet effectief kunnen zijn? En wie vinden eigenlijk dat Nederland vol is? Als we een minder stringente scheiding zouden hanteren tussen stad en platteland, dan hebben we ineens heel veel ruimte, zo wordt ook wel geredeneerd. Kortom, voor wiens problemen zoeken we eigenlijk een oplossing?

Interessant is de gedachte dat mensen in hun ruimteclaims vrij conservatief zijn. Wij zijn doorgaans bang voor nieuwe dingen. Het gevolg is een neiging tot overmatige controle en regelzucht. Dit sluit aan bij wat Kader Abdollah in een bijeenkomst over ruimtegebruik opmerkte over de wijze waarop wij in Nederland omgaan met de wensen van de mensen. Volgens Abdollah zou de overheid zich daar veel minder van aan moeten trekken, minder betuttelend moeten zijn en concrete initiatieven met betrekking tot ruimtegebruik meer moeten ondersteunen: kijk wat er gebeurt, laat mensen maar ruziemaken over de inrichting van publieke ruimte, uit conflicten ontstaan vaak mooie nieuwe ideeën.

Integratief onderhandelen

Gaandeweg het essay wordt gesuggereerd dat de oplossing voor het ruimteprobleem ligt een constructieve dialoog over achterliggende waarden,

belangen, angsten en onzekerheden van ruimteclaims. Om die in een constructieve dialoog boven tafel te krijgen, wederzijds te erkennen en vervolgens te integreren. Ik heb het gevoel dat dit heel dicht ligt bij wat ook wel integratief onderhandelen wordt genoemd. In een integratieve onderhandeling zijn mensen open over hun belangen en de achtergronden daarvan, zoeken ze samen naar feiten waar ze het over eens zijn, erkennen ze de problemen van een ander en dragen ze daar ook zorg voor. Dit in tegenstelling tot een distributieve onderhandeling waarin mensen hun belangen en achtergronden voor zichzelf houden, geen zorg dragen voor de ander, allerlei feiten aandragen om het eigen standpunt te onderbouwen en overvragen in de hoop ergens in het midden uit te komen. Het resultaat van een integratieve onderhandeling is een creatief compromis, van een distributieve onderhandeling een reactief compromis. In de praktijk wordt veelal distributief onderhandeld. Meestal is dat afdoende, maar in sommige gevallen biedt het geen oplossing. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer wederzijdse afhankelijkheden niet kunnen worden afgebroken en dus structureel zijn.

— Met deze associatie vraag ik me af wat nu werkelijk nieuw is aan het idee van het vergroten van de

‘Wat is het concept van innerlijke ruimte meer dan integratief onderhandelen?’

innerlijke ruimte. Of raak ik hier aan de beperking van mijn eigen innerlijke ruimte, die tot uitdrukking komt in de neiging om nieuwe ideeën te incorporeren in mijn eigen vertrouwde perspectief?

In het essay wordt de oplossing gezocht in een volledig ander interactieperspectief. Qua methodiek is het Socratisch gesprek misschien een interessante mogelijkheid.

Soft en constructief

Tot slot, in mijn werk als onderzoeker bestudeer ik conflicten, interacties en onderhandelingen over de inrichting en het gebruik van de ruimte. Daarbij zijn we altijd op zoek naar methoden waarmee interactie tussen verschillende belanghebbenden constructief kan worden gemaakt. Dit essay biedt daartoe een nieuwe originele invalshoek.

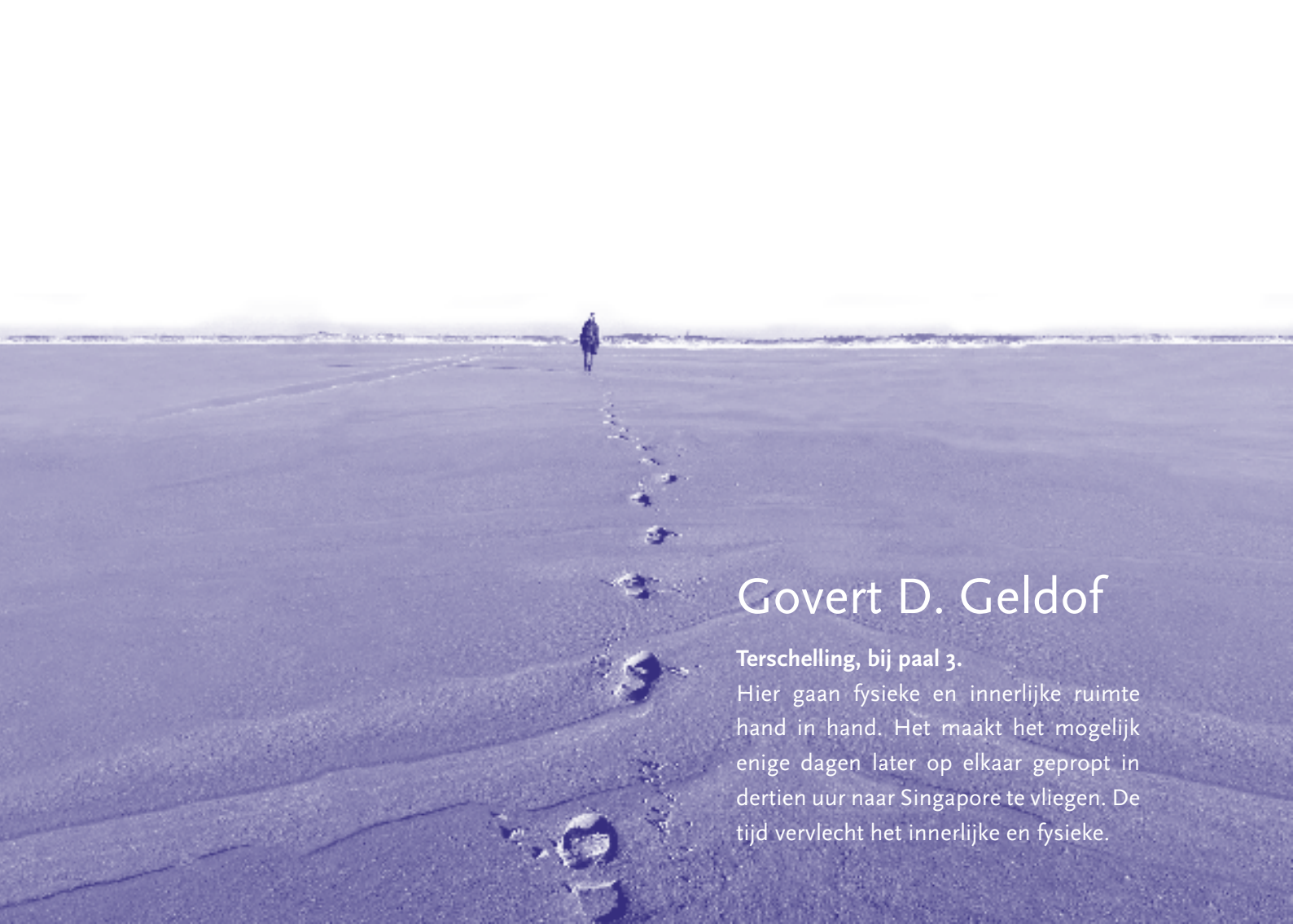
— De vele conflicten en onderhandelingen die ik heb bestudeerd over natuur waren voornamelijk distributief van aard: winst voor de een is verlies voor de andere, men streeft vooral eigen winst na. Het afwentelingsmechanisme herken ik dus zeker in de praktijk.

Het is nog niet zo eenvoudig om het idee van innerlijke ruimte handen en voeten te geven in de praktijk. Het gevaar is dat een en ander (alleen al

vanwege de terminologie) als erg soft wordt ervaren. De kracht van het idee zit wat mij betreft in de discussies die ermee worden opgeroepen, de nieuwe gedachten waartoe het leidt en het pleidooi voor een constructieve interactie. Naar een effectieve methodiek moet verder worden gezocht. Dat zou een nuttige vervolgstap kunnen zijn.

‘Conflicten over natuur zijn voornamelijk distributief van aard: winst voor de eer is verlies voor de ander.’

Govert D. Geldof

Terschelling, bij paal 3.

Hier gaan fysieke en innerlijke ruimte hand in hand. Het maakt het mogelijk enige dagen later op elkaar gepropt in dertien uur naar Singapore te vliegen. De tijd vervlecht het innerlijke en fysieke.

De innerlijke ruimte van een passagier

Govert D. Geldof

Senior consultant voor Tauw, een advies- en ingenieursbureau dat zich voornamelijk richt op milieu en civiele techniek. Houdt zich vooral bezig met water en complexiteitwetenschappen.

Hangend in de ruimte

Deze reactie is geschreven tussen twee vliegreizen in, op het vliegveld van Singapore. Ik ben op weg van Amsterdam naar Melbourne om een keynote speech te geven op een conferentie over water en verblijf vier uren op deze luchthaven. In het vliegtuig hiernaar toe bemerkte ik hoe goed het mogelijk is met vele mensen op een hoopje de tijd door te brengen. Je weet dat het zo is en stelt je erop in. Tevens krijg je op interactieve wijze toegang tot speelfilms, televisieprogramma's en muziek, oftewel vele ontsnappingsruimtes. Je weet ook dat het tijdelijk is. Thuis woon ik samen met Aukje en enige katten in het buitengebied van Bathmen, in het voorhuis van een oude Sallandse boerderij met bijna een halve hectare tuin. Dat staat in schril contrast met de krappe zitplaats in het vliegtuig hiernaar toe. Zelfs voor iemand met korte benen zoals ik, was het

'Thuis heb ik meer fysieke ruimte, maar heb ik daardoor daar minder innerlijke ruimte dan in het vliegtuig?'

moeilijk de benen te strekken.

Thuis heb ik dus meer fysieke ruimte, maar heb daardoor daar minder innerlijke ruimte dan in het vliegtuig? Nee, dat is niet het geval. Daarmee simplificeer ik de redenering van Gaston Remmers zo sterk dat deze belachelijk wordt.

Niet-lineair

Ik houd mij al een jaar of vijftien bezig met de complexiteitswetenschap: de wetenschap van het niet-lineaire. Wat ik merk is dat we in veel vakgebieden de neiging hebben processen en toestanden te lineairiseren. Soms gaat dat goed. We kunnen bijvoorbeeld stellen: hoe langer, des te meer centimeters. Er is een lineaire relatie tussen lengte en aantal centimeters. Ook kunnen we tot op bepaalde hoogte zeggen: hoe lager de temperatuur, des te dikker het ijs. Maar bij 10° Celsius is het ijs niet dikker dan bij

20°Celsius. Het wordt echt twijfelachtig als we stellen: hoe extremer de grap, des te groter de humor, of: hoe meer geld, des te gelukkiger. Er zijn wel verbanden, echter deze zijn niet lineair. Er spelen vele factoren een rol.

Zo zitten er in de huidige ruimtelijke ordening ook lineaire vooronderstellingen, zoals: hoe meer activiteiten, des te groter de claim die we willen leggen op de ruimte. Er wordt een soort lineaire relatie voorondersteld tussen de mogelijkheid jezelf te ontwikkelen en de ruimte die je daarbij nodig hebt. Het essay van Gaston Remmers haalt deze lineaire redenering op prachtige wijze onderuit. Gaston maakt duidelijk dat er meer factoren zijn die ontwikkelingen mogelijk maken. Het besef van de innerlijke ruimte is dan ook een echte verrijking van ons denken over de ruimte.

Daarbij moet er wel voor worden gewaakt dat er niet onterecht een nieuwe lineaire relatie wordt geïntroduceerd: hoe groter de innerlijke ruimte, des te kleiner de benodigde fysieke ruimte. Deels is dat wel zo, maar de innerlijke en fysieke ruimte spelen veel subtieler op elkaar in. Dat besef ik vooral op Terschelling, bij paal 3. Daar is het strand erg breed en zelfs in het hoogseizoen kom je er nauwelijks mensen tegen. Daar ervaar ik dat de innerlijke en fysieke

ruimte niet-lineair met elkaar verbonden zijn. Als ik daar samen met Aukje over het strand wandel, met het geruis van zee en wind, gaan fysieke en innerlijke ruimte hand in hand. Juiste de oneindige ruimte van zand en water en het alleen zijn met z'n tweeën geeft innerlijke rust. Het maakt het mogelijk enige dagen later in een vliegtuig te stappen en op elkaar gepropt in dertien uur naar Singapore te vliegen. De tijd vervaecht het innerlijke en fysieke. Tijd en ruimte hangen samen, en hangend in de ruimte dringt dat besef dieper tot je door.

Tijd en innerlijke ruimte

De oproep tot bezinning over de innerlijke ruimte – als volwaardig onderdeel van de ruimtelijke ordening – spreekt mij in sterke mate aan. Het roept herkenning op. Ik associeer het met de vertraagde tijd van Arnold Cornelis. Mensen hebben een interne klok – het eigen gevoel – en een externe klok – dat wat het sociale systeem van ons verwacht. In de moderne tijd overheerst de externe klok de interne klok, hetgeen tot gevolg heeft dat we onszelf niet meer herkennen in dat wat we doen. We ontsporen. Arnold Cornelis noemt dat een catastrofaal leerproces. Hierin verliezen we de innerlijke ruimte uit het oog en richten we de ogen op elkaar en op de

‘In de moderne tijd overheerst de externe klok de interne klok, hetgeen tot gevolg heeft dat we onszelf niet meer herkennen in dat wat we doen.’

fysieke ruimte die we elkaar gunnen. In de waan van de dag claimen we de ruimte die we denken nodig te hebben.

Als we ons bezinnen op onze innerlijke ruimte, wendelen we onze eigen frustraties minder snel af op anderen. Er ontstaan dan nieuwe mogelijkheden in de ruimtelijke ordening. Daarbij is van belang te beseffen dat tijd op niet-lineaire wijze op deze processen inspeelt. Ik vind de koppeling tussen tijd en ruimte interessant. Bijvoorbeeld, wie haast heeft, heeft veel ruimte nodig. Meestal. Wie van hot naar her vliegt, neemt veel ruimte in beslag. Lao Tse schreef dat de ware reiziger op z'n plaats blijft. (Een fantastische overdenking voor in Singapore). Kees van Kooten stelde ooit dat we door de introductie van email de tussentijd zijn kwijtgeraakt. Als je vroeger een boze brief had geschreven, had je de tussentijd tot je beschikking om tot meer genuanceerde gedachten te

komen. Het betreft het plakken van de postzegel, de wandeling naar de brievenbus en het voorzichtig duwen van de brief door de gleuf. Tot het moment dat je de brief loslaat, kun je van gedachten veranderen. Wie complexe – niet-lineaire – systemen doordent, komt tot de ontdekking dat mensen optimaal functioneren als ze traag werken. Niet te traag, uiteraard, maar traag genoeg voor reflectie. Daarmee weert een mens zich tegen de overdreven dynamiek van een overhaaste maatschappij. Meeveren met alle ontwikkelen en prikkels maakt mensen instabiel. Ze moeten dan na een drukke dag wel een tuin hebben waar ze de burens absoluut niet kunt horen. Fysieke ruimte, innerlijke ruimte en tijd spelen een prachtig spel en als we er geen oog voor hebben, beperken we ons in de ruimtelijke ordening. We kunnen dan wel functies op statische wijze verdelen over de vlakke ruimte, maar schieten tekort in het bieden van levenskwaliteit aan mensen. Mensen zijn meer dan de functies die ze maatschappelijk vervullen.

Een scheidslijn

Is het mogelijk de wisselwerking tussen fysieke ruimte, innerlijke ruimte en tijd te vertalen naar ontwerpen voor de ruimtelijke inrichting? Ik kan me voorstellen dat veel ontwerpers denken dat dit

veel te complex is en dat 'gewone' ruimtelijke ordening al ingewikkeld genoeg is. Toch denk ik dat het wél mogelijk is. Maar daarvoor is het noodzakelijk een vereenvoudiging aan te brengen. In de complexiteitswetenschap maken we onderscheid naar twee soorten eenvoud: simpliciteit en simplexiteit. Simpliciteit is een vereenvoudiging waarbij wezenlijke kenmerken worden verwaarloosd; vaak door linearisering. 'Hoe meer geld, des te gelukkiger' is daar een voorbeeld van. Simplexiteit is eenvoud die bestaat dankzij complexiteit. Het zijn patronen die je waarneemt als je jezelf breed oriënteert. Zoogdieren zijn complexe wezens en het feit dat ze leven kunnen we niet volledig doorgronden. Toch kunnen we bij een zoogdier met grote zekerheid voorspellen dat deze twee ogen heeft. Dat is een vorm van simplexiteit.

Zo kunnen we in onze maatschappelijke ordening ook een vorm van simplexiteit herkennen. Deze kan worden gekarakteriseerd door een lijn, een scheidslijn. Aan de ene kant van de lijn domineert de externe klok, aan de andere kant luisteren mensen meer naar de interne klok. Aan de ene kant van de lijn hebben mensen het vooral over het hebben, aan de andere kant over het zijn. Aan de ene kant opereren mensen voornamelijk rationeel en zelfreferentieel,

'Meeveren met alle ontwikkelen en prikkels maakt mensen instabiel. Ze moeten dan na een drukke dag wel een tuin hebben waar je de burens absoluut niet kunt horen.'

aan de andere kant zijn mensen meer sensibel. Ze tonen dan meer interesse in andere mensen. Aan de ene kant regelen en controleren mensen vooral, aan de andere kant adapteren ze en laten ze meer over aan zelforganisatie. Deze lijn is denkbeeldig. Een eerste stelling kan zijn dat aan de ene kant van de lijn een fysieke ruimte-ordening voldoet, maar dat aan de andere kant een verbinding met de innerlijke ruimte en tijd noodzakelijk is. Een tweede stelling kan zijn dat er in een tijd van vrede en maatschappelijke stabiliteit steeds meer mensen de 'andere' kant van de scheidslijn gaan verkennen. Dat gebeurt vanzelf. Je kunt mensen daar niet toe dwingen. Het vlak verschuift, want de maatschappij is constant in ontwikkeling. Ze bevindt zich niet in equilibrium, zoals dat zo mooi heet.

Een stap verder

— Om de gedachten van Gaston Remmers over de innerlijke ruimte een stap verder te brengen en de niet-lineaire doorwerking van tijd te kunnen plaatsen, kan de volgende exercitie verrijkend werken. Stel we blijven in Nederland in relatief rustig vaarwater en handhaven de maatschappelijke stabiliteit. De economie is gezond. Dan schuiven meer Nederlanders over scheidslijn en komen terecht in het

domein van de interne klok, het zijn, de sensibiliteit, de adaptatie en de zelforganisatie. Stel 50% van de Nederlanders zit aan de ene kant van de scheidslijn en 50% aan de andere. Hoe zouden we dan omgaan met tijd en ruimte? Er ontstaat dan een beeld dat onbereikbaar is als we onze ruimtelijke ordening beperken tot het fysieke. Processen die ertoe doen, nemen we dan niet waar. Nemen we de innerlijke ruimte en de niet-lineaire doorwerking van tijd wel in beschouwing, dan gaan we anders te werk. Maar hoe? Daarbij moeten we ervoor waken dat we niet naïef worden, want het harde spel van de samenleving blijft bestaan. Echter een deel van de zure aspecten is verdwenen. Dat schept ruimte. Er komt iets meer balans.

Een idee is om dit scenario van 50-50% verder uit te werken in een aantal werksessies, om zo concrete handvatten af te leiden voor een nieuwe ruimtelijke ordening. De complexiteit laat zich dan ruimtelijk vertalen. Wellicht is het mogelijk om een concept als 'ruimte voor de rivier' eens kritisch onder de loep te nemen, of het kustbeleid. Voorlopig eerst maar proberen veilig in Melbourne te landen.

'Als we onze ruimtelijke ordening beperken tot het fysieke, nemen we processen die ertoe doen niet waar.'

Bertus Haverkort

Beeld gemaakt van een stuk Eik van 3000 jaar oud

Dit is een getuigenis van een levensvorm die onze voorouders ons voorgeleefd hebben een traditie waarin eenheid als basis geldt. Het herinnert me eraan dat we pas sinds kort gescheiden van de natuur leven.

Wereldbeelden en het gebruik van ruimte

Bertus Haverkort

Deskundige op gebied van ecologische landbouw en lokale kennis in de tropen. Initiator van het samenwerkingsverband Compas, waarin lokale organisaties en universiteiten in Afrika, Azië en Latijns Amerika samenwerken aan landbouw en community development op basis van lokale cultuur, instituties, kennis en lokale natuurlijke hulpbronnen. Werkt ook als beeldhouwer.

Het essay van Gaston Remmers bevat een originele reflectie over de relatie over de innerlijke en de uiterlijke ruimte. Het interessante ervan is dat het aandacht vraagt voor hetgeen in de geest van de mens zelf gebeurt. Daarmee biedt het opties voor mogelijke veranderingen in ruimtelijk beleid: niet alleen gericht op de tekentafel maar juist op de manier waarop we met onszelf, met elkaar en met de natuur omgaan.

Echter, het centrale begrip ‘innerlijke ruimte’ verdient meer uitwerking; het wordt niet of nauwelijks gedefinieerd. Een aantal vooronderstellingen, wisselwerkingen en uitwerkingen lijken bovendien nogal speculatief. Maar wat bij mij vooral vragen

‘De wijze waarop we in Europa en dus ook in Nederland met ruimte omgaan, is een direct gevolg van ons dualistisch wereldbeeld.’

oproept, is dat innerlijk ruimte gepresenteerd wordt als tegenstelling van de fysieke, uiterlijke ruimte, met direct aan elkaar gekoppelde 'feedbackloops'. De gangbare westerse dualistische opvatting over de splitsing tussen geest en materie blijft in dit stuk onbesproken. Daardoor blijft onduidelijk of en in hoeverre in het begrip 'innerlijke ruimte' deze splitsing blijft bestaan, wordt opgeheven of overbrugd. De wijze waarop we in Europa en dus ook in Nederland met ruimte omgaan, is een direct gevolg van ons dualistisch wereldbeeld. Wereldbeelden zijn vereenvoudigde visies op de werking van de wereld; daarop zijn de doelstellingen en drijfveren van mensen gebaseerd. Mijns inziens zou aandacht voor ruimtegebruik moeten worden voorafgegaan door een reflectie op het westerse dualistische wereldbeeld en de doorwerking daarvan in de manier waarop de mens zich met de natuur verbonden

weet of zich ervan onderscheidt. In deze bijdrage geef ik in een paar schetsen waaruit de relevantie van dit onderscheid blijkt.

Westerse geschiedenis

In de Keltische en Germaanse mythen, sagen, scheppingsverhalen, en heldendichten en uit filologische studies van de vroege voorouders van de West-Europese bevolking komt een visie op de natuur naar voren, waarbij het behoud van de gemeenschap van natuur en mens centraal staat. De natuur wordt niet gedomineerd en gecontroleerd door mensen, maar wordt gezien als een manifestatie van bovennatuurlijke krachten, waar mensen mee verbonden en van afhankelijk zijn. In het prehistorische tijdperk wonen de mensen op het plateland, is grond gemeenschappelijk bezit en de bevolkingsdruk gering.

De geleidelijke introductie in West-Europa van de Grieks-Romeinse en de daarop voortbouwende christelijke wereldbeelden brengt met zich mee dat de mens zichzelf gaat zien als de kroon op Gods schepping. De mens is een identiteit die zich onderscheidt van de aarde, de planten en de dieren. Hij moet een nuttige bijdrage leveren aan de schepping om een hogere plaats te verwerven in het hier-

namaals. De mens heeft het recht om in te grijpen in de werking van de natuur, maar hij is wel gebonden aan de plicht om de kwaliteit ervan te bewaken. Hier ligt de basis voor de dualiteit als primair ordenend principe; de scheiding tussen Schepper en de mens, tussen de mens en de natuur, en tussen object en subject.

Dit idee van dualiteit wordt verder verstrekt tijdens de Verlichting. De gedachte vat post dat de mens de mechanismen van de natuurwetten kan leren kennen en de strijd tegen de natuur kan winnen door de natuurkrachten naar de hand te zetten. Die lessen zijn te trekken uit de inzichten van het materialisme (Descartes 1596-1650), het mechanisme (Newton 1642-1727), het evolutionisme (Darwin 1809-1882) en klassieke economie (A. Smith 1723-1790).

De technologieën die daaruit voortvloeien, stellen de mensheid in staat om landbouw en voedselproductie te intensiveren, de gezondheid te verbeteren, consumptieartikelen te produceren en staatsvormen met een gereguleerde machtsstrategie te ontwikkelen. Daarmee meent men de kwaliteit van het leven te verbeteren.

Grond wordt gezien als een productiemiddel dat efficiënt moet worden gebruikt. Grond wordt een schaars goed, met name in gebieden dichter bij

‘We herontdekken de onscheidbaarheid van mens en natuur, maar weten er nauwelijks raad mee.’

de stedelijke centra. De prijs ervan wordt niet langer bepaald door de productiviteit in de landbouw, maar door de claims vanuit de stedelijke ruimte.

Maar zo mooi als gedacht, blijken deze ‘moderne’ ontwikkelingen niet. De wijze waarop de aarde wordt gebruikt bij toepassing van moderne technologieën, blijkt geen duurzaam systeem. Klimaat, natuur en milieu, sociale samenhang en internationale veiligheid dienen zich aan als een samenhangende crisis. Bovenal groeit het inzicht dat een beheersbare en stuurbare samenleving een illusie is.

Toch bestaat de dominante positie van de verlichtingsdenkers nog steeds. Net als het daarbij behorende wereldbeeld van beheersing, concurrentie, en centralisatie van macht die op generieke manier gebruik wenst te maken van technologie, regelgeving en geweld.

De wens van de overgrote meerderheid van de be-

volking is anders, zo constateert het RIVM in haar studie Duurzaamheidsverkenning 2004. Het blijkt onder andere dat nog geen 10% van de Nederlanders zich kan vinden in een prestatimaatschappij, met verdergaande globalisering, individualisering en deregulering. Veruit de meerderheid ziet liever een maatschappij waarin solidariteit en aandacht voor de directe omgeving behouden blijven.

Het lijkt erop dat we in het post-moderne denken toegroeien naar een hernieuwde ontdekking van de ‘onscheidbaarheid’ van mens en natuur. Tegelijk weten we ons er nog maar nauwelijks raad mee.

Voor veel inheemse volkeren in Afrika, Azië en Zuid-Amerika, is die ‘onscheidbaarheid’ nog steeds een concrete werkelijkheid. Zo concreet zelfs dat het voortdurend in botsing komt met het (post)koloniale, christelijke en moderne vooruitgangdenken. In mijn werk voor Compas³ zie ik deze worsteling, dit zoekproces naar een eigen identiteit, steeds weer terug. Vanuit die praktijk geef ik hieronder enkele voorbeelden.

Ubuntu in Noord Ghana

Een studie van de wereldbeelden en landgebruik in Tongo, Noord-Ghana, levert een dominante plaats

aan het begrip Ubuntu, de opvatting dat 'ik' besta, omdat 'wij' bestaan. De etnische groep - de familie, het dorp - gaat vooraf aan het individu en bepaalt diens identiteit.

De gemeenschap bestaat uit de voorouders, de levenden en de nog ongebornen. Land en platte-landsgebieden zijn niet het bezit van individuen in het huidige tijdsgewricht, maar zijn een tijd-ruimtelijkheid waar de mensen die nu leven gebruik van mogen maken maar waar ook de voorouders en de ongebornen hun plaats hebben.

Grond wordt gezien als een sacrale entiteit, onlosmakelijk verbonden met de geestelijke wereld. De rituelen die worden gehouden, zijn gebonden aan de grond zowel als aan de seizoenen en de levenscycli van de bewoners. Het land wordt beheerd door een Tendana, een soort aardpriester. Hij bepaalt, als vertegenwoordiger van de voorouders op dit aardse, de condities waaronder het land gebruikt mag worden en zorgt voor de verbinding met de voorouderlijke geesten.

De overheid, de formele godsdiensten en de formele beroepswereld distantiëren zich over het algemeen van de Afrikaanse traditionele wereldvisie. Er worden ontwikkelingsmodellen gehanteerd die voortkomen uit de westerse wereld. De traditie ver-

³ In Compas, 'Comparing and Supporting Endogenous Development', werken zo'n 35 lokale organisaties en universiteiten in 14 landen in Afrika, Azië en Latijns Amerika samen aan landbouw en community development op basis van lokale cultuur, instituties, kennis en lokale natuurlijke hulpbronnen. Zie www.Compasnet.org. Compas wordt gefinancierd door DGIS, en gecoördineerd door ETC uit Nederland. Momenteel wordt ook gewerkt aan een Europese variant van Compas, ENED: European Network for Endogenous Development (www.ened.eu).

liest terrein op het gebied van landgebruik en lokaal bestuur.

In de huidige tijd wordt grond daarom steeds meer ook als privé-bezit gebruikt en gezien. Toch blijft het sacrale karakter ervan en het regime van de Tenedana in principe bestaan. Waar dat niet het geval is, is geconstateerd dat de mate van uitputting van de bodem en de vermindering van de biodiversiteit toeneemt; de traditionele mechanismen voor behoud van bodemkwaliteit en biodiversiteit verliezen dan hun functie.

Pacha Mama in Bolivia

Uchu Uchu is een traditionele Indiaanse gemeenschap in de Boliviaanse Andes. Voor de lokale bevolking zijn mensen, dieren, planten, land en tijd aan elkaar gekoppeld in een onscheidbare 'tijd-ruimtelijkheid'. De geesten van de mensen, dieren,

planten en de natuur zijn aan elkaar verwant.

Grond wordt gezien als een soort moeder: een levend organisme waaruit het leven voortkomt. De Pacha Mama heeft een wederzijdse relatie met degenen die van haar gebruik maken: De bevolking, de dieren en de planten ontvangen, maar geven ook levensgevende krachten terug. Daarvoor houdt de bevolking een groot aantal rituelen en offerfeesten. De notie van eenheid en verbondenheid leidt er toe dat men de ervaring heeft om met de natuur en Pacha Mama te communiceren. Regen, nachtvorst en droogte worden gezien als een reactie op falende ritualiteit en/of de verkeerde moraliteit van de mensen. Landbouw en landgebruik is dus niet slechts een kwestie van het toepassen van technieken, maar ook van een goede sociale organisatie en geestelijke activiteit.

De opvatting van verbondenheid, eenheid en reciprociteit leidt tot gemeenschappelijk landbezit en tot gemeenschappelijke beslissingen over het gebruik van de gebieden over de jaren heen: rotatie van braak, akkerbouw en graasfunctie worden besloten en uitgevoerd door de gemeenschap.

De overheid en de christelijke godsdienst spelen in de Uchu Uchu een moeilijke rol. De overheid heeft in de jaren vijftig een eigen structuur voor het bestuur

van de dorpen geïntroduceerd, die parallel aan de traditionele structuur bestaat. De katholieke kerken hebben sinds de 17e eeuw de traditionele religieuze praktijken en symbolen ingepast in een christelijke ritualiteit. Vandaar dat een groot deel van de traditionele rituelen en feesten tegenwoordig de uiterlijke gedaante heeft van de christelijke leer. Echter, onder de oppervlakte speelt in de inheemse samenlevingen nog een belangrijke clandestiene werkelijkheid een rol.

Vibraties in de Srilankaanse landbouw

In het officieel boeddhistische Sri Lanka wordt grond gebruikt in een mengsel van sjamanistische, hindoeïstische en boeddhistische tradities. Door de koloniale en postkoloniale overheersing en introductie van westerse opvattingen is het traditionele grondgebruik voor een deel ondergronds gegaan. In feite wordt nog steeds op grote schaal de opvatting gehuldigd dat de natuur een manifestatie is van het goddelijke, waar ieder wezen dat er leeft recht heeft op een rechtvaardig deel van de ruimte en van de vruchten. Het lot wordt bepaald door goede en kwade krachten en de mate waarin de ene of de andere kracht de boventoon voert is afhankelijk van de stand van de sterren en planeten en van de vibratie

‘De functietoewijzing aan het land vloeit voort uit de gemeenschap met mensen, natuur en geestelijke wereld.’

die in een omgeving wordt gecreëerd.

De vibratie, positieve energie, kan worden gecreëerd door een traditionele healer, een 'guru'. In de rijsteelt komt deze persoon drie keer naar het veld; bij het zaaien, het overplanten en het oogsten. De guru kan de rituelen houden voor het algemene creëren van gunstige vibraties, maar hij kan ze ook speciaal inzetten om bijvoorbeeld een dreigende overlast van bladluizen te vragen niet meer te nemen dan hun fair share. In een dergelijk ritueel geven ook de mensen aan dat ze niet meer zullen nemen dan hun fair share: een deel van de oogst blijft beschikbaar voor de natuur, een deel is voor de gemeenschap en een ander deel is bestemd voor de boer.

Voorlopige conclusies

Lessen uit het verleden en andere culturen kunnen nooit één op één vertaald worden. Toch kunnen we

wel een aantal voorzichtige conclusies trekken.

De innerlijke ruimte en buitenruimte zijn niet te scheiden. Onze eigen prechristelijke wortels, de postmoderne wetenschappen en de niet-westerse culturen vragen aandacht voor een a-duaal wereldbeeld. Niet het afzonderlijke individu, maar de gemeenschap met mensen, van de natuur en met de geestelijke wereld is daarin het uitgangspunt. Uit die opvatting vloeien de waarden, de kennis en de leermethoden voort, alsmede de functietoewijzing aan het land en het besturingssysteem.

Dit wereldbeeld heeft verstrekkende gevolgen voor de wijze waarop met grond en landbouw wordt omgegaan. In het a-duale wereldbeeld is land is niet slechts een externe productiefactor of een productiemiddel; het is een onafscheidelijk deel van de samenleving met een sacrale betekenis. De omgang met de grond en ruimte vraagt dan ook een combinatie van materiele, sociale en spirituele activiteiten. In de praktijk van het moderniseringsproces stuurt de overheid, de commerciële wereld, de officiële wetenschappelijke omgeving aan op rationalisering en commercialisering. Ondanks dat zijn in veel traditionele samenlevingen het traditionele wereldbeeld en organisatiestructuur voor een belangrijk deel gehandhaafd.

In veel gevallen gaan functies als wonen, werken, productie van voedsel, medicijnen, geestelijke voeding, identiteitsvorming, rituelen, feesten en voor zover van toepassing ook recreatie samen. De organisatie is vaak in handen van de lokale bevolking. De besturingsmechanismen zijn ingegeven door een combinatie van geestelijke, politieke en rationeel-zakelijke motieven. De balans tussen verschillende waarden is steeds van belang. Niet de dualiteit, maar de eenheid en de verbinding met de sociale en geestelijke wereld is doorslaggevend in de keuze van de beheersmechanismen. De belangen van de verschillende deelgroepen worden door traditionele autoriteiten en lokale organisaties afgewogen en aan hen wordt het mandaat gegeven om de beslissing te nemen en die worden gerespecteerd door de samenleving.

Dat is in de huidige westerse samenleving wel anders. Het gangbare duale denken van de economen, wetenschappers, religies en de overheid dat hier heerst, vertoont een gat met de verwachtingen en wensen die leven bij de bevolking. Echter, snelle en grootscheepse veranderingen zijn niet te verwachten. De bestaande dominante wereldbeelden en de gegroeide prijsverhoudingen van grond voor landbouw, natuur, gemeenschapstaken en investe-

‘De omgang met de ruimte vraagt een combinatie van materiële, sociale en spirituele activiteiten.’

ringen daarin gedaan door individuen, overheid en bedrijfsleven blokkeren deze. Wel lijkt er ruimte te zijn voor experimenten.

— Hoe verhouden zich deze conclusies nu tot het essay van Gaston Remmers? De door hem beschreven wisselwerking tussen innerlijke ruimte en buitenruimte biedt een aanzet om het duale denken te overstijgen. De nieuwe innerlijke weg leidt tot het besef dat we de natuur niet kunnen domineren. Een a-duaal wereldbeeld stelt ons ook in staat om ons op een nieuwe manier te verbinden met andere volken, waar we van kunnen leren en mee kunnen samenwerken. Het biedt dus perspectief op nieuwe vormen van dialoog met veel landen uit 'Het Zuiden'.

Suggesties voor experimenten

Om de overgang naar het a-duale wereldbeeld vorm te geven, kan worden geëxperimenteerd met eilanden van gemeenschappelijk grondbeheer en (re)constructie van sacrale plekken en tijden. Hierbij kan worden voortgebouwd op locaties van voor de Romeinse en christelijke tijd. Plaatsen waar grafheuvels, hunebedden, terpen, kruisbeelden, kapellen of kloosters hebben gestaan of die als energiecentrum worden gelezen, kunnen een eigentijdse functie krijgen. Wonen, werken, ontspanning, maar ook zorg, feesten, rituelen en identiteitsontwikkeling kunnen hierdoor een extra dimensie krijgen.

In samenwerking met kunstenaars zijn speciale ruimtes te creëren die recht doen aan de nieuwe functies, zoals stilteplekken of uitkijkpunten. De verbondenheid met de natuur kan ook worden gevierd in feesten voor groei, oogst en rust. Hiermee ontstaat een natuurlijk jaarritme waarbij inspanning en ontspanning elkaar afwisselen.

Ook van de beheersvormen van de a-duale culturen kunnen we leren. Laten we experimenteren met een raad of een overkoepelende organisatie voor gemeenschappelijk gebiedsbeheer met een mandaat. Bestuursvormen voor geestelijke, religieuze, kunstzinnige/creatieve, politieke, economische en soci-

ale functies zouden geïntegreerd moeten worden. Een andere mogelijkheid is om vrijheid te geven aan maatschappelijke groepen van uiteenlopende aard om hun eigen ruimte te creëren en naar eigen inzichten te beheren. Denk aan natuurliefhebbers, stille sporters, lawaaisporters, religieuze groepen, milieubeweging, scholen, ouderen, vrouwen, jeugd, allochtonen of ouderen.

‘De inrichting van sacrale en betekenisvolle plekken helpt om de overgang van een dual naar een a-dual wereldbeeld te maken.’

Hans Hillebrand

Een perzikpit

Als het gaat om ruimtelijke ontwikkeling moeten mensen laten zien wat voor hen echt belangrijk is. Daarvoor is het nodig om tot de kern door te dringen naar wat diep van binnen waardevol gevonden wordt.

Van polderen naar verbinden

Hans Hillebrand

Werkt bij Habiforum, dat wetenschap, beleid en praktijk over de ruimte samenbrengt. Tevens werkzaam voor het InnovatieNetwerk, dat grensverleggende vernieuwingen stimuleert binnen de landbouw en de groene ruimte.

Van polderen naar verbinden is de titel van een boek dat ik onlangs voor Habiforum mee heb mogen redigeren⁴. Die titel geeft krachtig weer wat mijn associaties zijn bij het lezen van het essay van Gaston Remmers.

Laatst zag ik een mooi plaatje van de huidige gang van zaken: elanden rond een vergadertafel die zich geagiteerd verheffen en dan met hun geweien in de knoop raken (een ecooloog vertelde mij overigens dat elandgeweien nooit in de knoop raken. Dat geldt alleen voor hertengeweien. Maar dat terzijde). In veel ruimtelijke processen is het schrikbeeld dat partijen het met elkaar aan de stok krijgen. Om dat te voorkomen wordt vaak geprobeerd tot een soort uitruil te komen. Partij A krijgt wat van dit, maar moet toegeven op dat, enzovoort. Uiteraard spelen

⁴ P. de Gouw, H. Hillebrand en R. Zantinge (red.), *Van polderen naar verbinden. De collectieve winst van vernieuwend ruimtegebruik*, Gouda 2006.

macht en geld een belangrijke rol bij het tot stand komen van de eindresultaten, die vaak de vorm van meer of minder zwakke compromissen hebben. Kijk naar zoiets als 'Ruimte voor rivieren'. Dat gaat in theorie over waterveiligheid én ruimtelijke kwaliteit (het politieke compromis). Maar omdat het ministerie van Verkeer en Waterstaat de geldpot beheert, hangt die ruimtelijke kwaliteit er een beetje bij. En dat is een gemiste kans als je Nederland zo grondig op de schop neemt.

Tegenover dit polderende handelen zie ik het verbinden. Daarbij proberen deelnemers niet te komen tot compromissen, maar trachten ze met elkaar te bepalen wat voor hen echt belangrijk is als het gaat om ruimtelijke ontwikkeling. Niet hun belangen, maar de achterliggende waarden en zielenroerselen komen daarbij op tafel. Het gaat dus om kernzaken, om wat diep van binnen (innerlijk) waardevol ge-

vonden wordt. Als mensen op die manier het achterste van hun tong laten zien, dan is het ook mogelijk om samen creatief te praten over het gebruik van de ruimte, waarbij de echt belangrijke zaken allemaal een plek krijgen en afwenteling niet aan de orde is. Dit type denken staat centraal in wat tot voor kort ontwikkelingsplanologie werd genoemd, en nu door het leven gaat als gebiedsontwikkeling.

Goede voorbeelden van verbindend werken zijn er nog niet zo veel. Vanuit Habiforum zou ik hier willen noemen de Overdiepse Polder in Noord-Brabant. Die polder is in 2000 door Rijkswaterstaat aangewezen als zoekgebied voor wateropvang. Dat zou betekenen dat de boeren moesten verdwijnen, wat je als een vorm van afwenteling kunt beschouwen (oplossen van het waterprobleem ten koste van de boeren). Dat leidde uiteraard tot felle protesten en een impasse. Vervolgens is mede met hulp van Habiforum nagedacht over wat echt belangrijk gevonden wordt. Daarbij bleek alles niet zo zwart wit te zijn. Zo was Rijkswaterstaat niet tegen boeren, maar voor rivierveiligheid. Verder wilden bijvoorbeeld niet alle boeren blijven boeren: sommige wilden emigreren, andere stoppen. De oplossing die men uiteindelijk heeft uitgewerkt is dat dege-

nen die willen blijven boeren, boerderijen krijgen op terpen. Voor de boeren die willen stoppen of emigreren, gelden uitkoop- en afkoopregelingen. Via de terpen wordt het mogelijk om waterveiligheid en landbouw met elkaar te combineren, waardoor dus afwenteling wordt voorkomen en zelfs ruimte wordt gespaard⁵.

Boer 1 en boer 2

Voor mij is een belangrijke les uit de gebiedsprojecten dat om de innerlijke waarden, drijfveren etc. op tafel te krijgen, je geen processen meer kunt doorlopen met alleen vertegenwoordigers van belangengroepen. Neem als voorbeeld het InnovatieNetwerkproject Nieuwe Rivieren waar Nico Beun, Paul van Bree en ik afgelopen jaar druk mee geweest zijn. Als je met een boerenorganisatie over een nieuwe rivier praat, kan die eigenlijk niet anders dan tegen zijn. Want een nieuwe rivier kost (ook) landbouwgrond en dat is in z'n algemeenheid slecht voor de sector. Maar met individuele ondernemers kun je wellicht een heel ander gesprek voeren. Boer 1 wil misschien toch al stoppen, en wacht op een geschikt moment. Boer 2 zoekt naar mogelijkheden voor verbreding in de (water)recreatie. Boer 3 wil uitbreiden en is blij wanneer hij een deel van de grond van boer 1

‘Om innerlijke waarden op tafel te krijgen, kun je geen processen doorlopen met vertegenwoordigers van belangengroepen.’

kan krijgen, enzovoorts. Voorwaarde is natuurlijk wel dat je niet aan komt zetten met een blauwdruk die precies aangeeft hoe en waar een nieuwe rivier moet komen, maar veeleer met een inspiratieplaat die nog veel ruimte laat voor verbinding met de zaken die voor ieder persoonlijk van waarde zijn. Die laatste aanpak is feitelijk ook de werkwijze die we hanteren in het project Nieuwe Rivieren⁶.

— Om het verbindend werken verder te verspreiden, moet je volgens mij gewoon aan de slag gaan. Op die praktijk reflecteer je dan weer, je leert, en kunt het een volgende keer beter doen. Ook zou je kunnen denken aan het ontwikkelen van een community of practice (COP) van mensen die verbindend willen leren werken en daar ook mee bezig zijn. Die kunnen elkaar ondersteunen bij hun praktijken, en tegelijkertijd samen een verbindend idioom ontwikkelen. Bij Habiforum zijn de eerste kiemen voor dergelijke COP's al gelegd, zij het dat die zich doorgaans beperken tot een specifiek ruimtelijk thema, bijvoorbeeld stedelijke netwerken of gebiedsontwikkeling en financiering. Maar de vraag is of zo'n beperking niet nodig is om voldoende eenheid en dus energie in zo'n groep te krijgen.

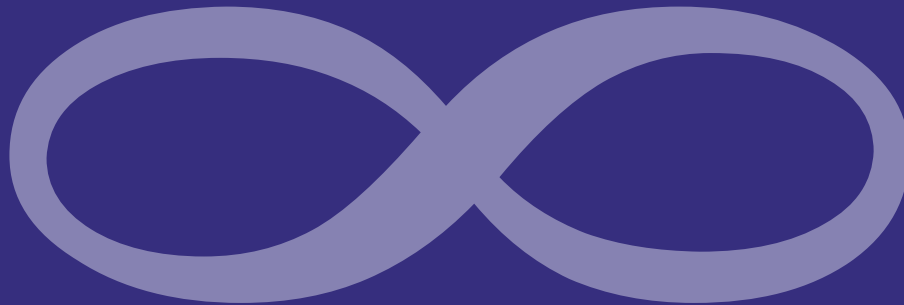
⁵ Zie voor een meer uitgebreide beschrijving en meer cases: P. van Rooy, A. van Luin en E. Dil, *Nederland Bovenwater. Praktijkboek gebiedsontwikkeling*, z.p. 2006.

⁶ Zie voor meer informatie: www.agro.nl/innovatienetwerk.

Ina Horlings

Lemniscaat

Symbool van het evenwicht tussen, en het ineengrijpen van het geestelijke en het stoffelijke. Tegelijkertijd laat het ook mooi zien hoe 'binnen' en 'buiten' voortdurend in een vloeiende beweging in elkaar overgaan.

De innerlijke ruimte verkend

Ina Horlings

Is senior onderzoeker bij Telos, het Brabants centrum voor duurzaamheidsvraagstukken. Zij is betrokken bij gebiedsontwikkeling in Brabant.

Van binnen naar buiten

Het essay over de innerlijke ruimte van de Nederlandse Delta is oorspronkelijk en vernieuwend omdat het een brug slaat tussen planologie en psychologie. De kern van het verhaal is voor mij het besef dat de mate van bewustwording van individuen en groepen mensen invloed heeft op de wijzen waarop we met onze buitenruimte omgaan - kwantitatief en kwalitatief - en hoe we die ruimte beleven. Het verbindt aspecten van persoonlijke groei met collectief ruimtegebruik.

Het trekken van grenzen

We projecteren de beleving van onze innerlijke ruimte buiten onszelf. Waar komt die neiging vandaan? Volgens Ken Wilber ontstaan projecties door het maken van onderscheid. We hebben de neiging ons te vereenzelvigen met maar een deel van het universum, het 'organisme' genaamd; ook daarvan

‘Door grenzen te trekken legt een individu tegelijkertijd de strijdperken van zijn ziel vast.’

maar een deel, het 'ego' genaamd; en ook van het ego maar het deel dat 'persona' heet. Dit zijn lagen van bewustzijn. Op elk niveau lijkt het of er meer van de omgeving aan de andere kant van de getrokken zelfgrens ligt. Dat gedeelte is vreemd, buiten, niet-zelf. We trekken grenzen tussen onze persona en onze schaduw, tussen ons ego en ons lichaam, tussen ons organisme en de buitenwereld. Dit dualisme is een fundamenteel uitgangspunt van onze beschaving. Door het trekken van grenzen tussen onszelf en de omgeving ontstaat een potentiële bron van conflicten, want elke grenslijn is een potentiële gevechtlijn, die het territorium afbakent tussen twee tegengestelde en in principe strijdige kampen. Zoals Wilber het zegt: "Door grenzen te trekken legt een individu tegelijkertijd de strijdperken van zijn ziel vast."⁷ De planologie is bij uitstek een terrein waar voortdurend grenzen worden getrokken, gren-

zen tussen ons belang en dat van de ander, vertaald in eigendoms grenzen of functiescheiding.

Mimetische begeerte

Er is geen eind aan de projectie in de vorm van claims op de buitenruimte, zo geeft Gaston Remmers in zijn essay aan. De ruimte wordt schaarser én als schaarser ervaren. De ervaring van schaarste kan worden verklaard uit de aard van onze verlangens. Die wordt sterk bepaald door wat de filosoof Hans Achterhuis in zijn boek *Het rijk van de schaarste* 'mimetische begeerte' noemt.

Mensen willen materiële zaken, bijvoorbeeld grond, ruimte, een tuin bij hun huis, niet omdat die hun werkelijke verlangens weerspiegelen, maar ook vaak omdat de ander die zaken heeft. Onze wensen ontstaan mede doordat we ons spiegelen aan de ander. Pas na het vallen van de Berlijnse muur werd de schaarste aan materiële zaken in Oost-Duitsland het scherpst ervaren, omdat ze werd vergeleken met de variëteit en luxe aan goederen in West-Duitsland.

Juist door begeerte wordt de schaarste niet minder, maar juist groter. Doordat we allen auto willen rijden, ontstaan files en wordt de bereikbaarheid juist kleiner.

Mimetische begeerte kan als een gebrek aan innerlijke ruimte worden gezien. Door ons meer bewust te zijn van onze werkelijke, vaak immateriële verlangens die aan ons consumentisme ten grondslag liggen, en ons minder te laten beïnvloeden door anderen of de media, kan de druk op de ruimte minder worden.

Projecten in de praktijk

Telos, het Brabants centrum voor duurzaamheidsvraagstukken, is betrokken bij het reconstructieproces van Brabant. Het doel is om samen met een groot aantal partijen plannen te ontwikkelen voor het platteland. Aanleiding daarvoor waren een aantal hardnekkige milieuproblemen zoals het mestoverschot in de intensieve veehouderij. Tijdens dit proces zijn regionale plattelandsproblemen gedefinieerd als fysiek ruimtelijke problemen die via een ruimtelijke zonering van functies kunnen worden aangepakt. In de reconstructiegebieden poogt men de claims op de ruimte te honoreren door verschillende gebieden aan te wijzen: landbouwontwikkelingsgebieden, verwevingsgebieden en extensiveringsgebieden. Intensieve veehouderij zou zich vooral moeten ontwikkelen in de landbouwontwikkelingsgebieden. De claims van verschillende par-

‘Doordat we allen auto willen rijden, ontstaan files en wordt de bereikbaarheid juist kleiner.’

tijen komen vervolgens tot uiting in het trekken van grenzen: het bepalen van de grootte van de aangewezen gebieden. Ook binnen de aangewezen gebieden ontstaat vervolgens een belangenstrijd over bijvoorbeeld de grootte van de bouwblokken in de landbouwontwikkelingsgebieden en de mate van ontwikkelingsruimte van de intensieve landbouwbedrijven in verwevingsgebieden.

Helaas resulteert dit erin dat specifieke sociaal-culturele wensen en waarden die 'niet op kaart kunnen worden ingetekend'⁸ het onderspit delven. Denk bijvoorbeeld aan de leefbaarheid van de dorpen of de identiteit van het landschap. De wijze waarop de identiteit van gebieden door mensen wordt beleefd staat soms op gespannen voet met die van organisaties met meer invloed, zoals de provinciale overheid. Het bestaan van verschillende wensen in een regionaal gebiedsproces vraagt om het verzoenen van dilemma's in plaats van het op scherp stellen van de

verschillende belangen. Om dialoog dus, in plaats van debat. De voordelen van beide uitersten moeten daarom gezocht en met elkaar verzoend worden. Maar dit vereist wel dat partijen ten eerste een oprechte, welwillende en open houding hebben, ten tweede dat ze elkaar durven te vertrouwen, en ten derde dat ze hun claims vertalen naar de oorspronkelijke wensen, waarden en drijfveren die eraan ten grondslag liggen.

De eigenschappen van de innerlijke ruimte

Een gebrek aan innerlijke ruimte kan leiden tot een groter ruimtebeslag, stelt Gaston Remmers in zijn essay. Maar een gebrek aan innerlijke ruimte heeft meer effecten. Dat wordt zichtbaar wanneer we ons de vraag stellen hoe we met onze ruimte omgaan en hoe dit ons innerlijk weerspiegelt: versnelling, maakbaarheid en de angst voor de leegte.

In onze versnellende maatschappij volgen trends elkaar voortdurend op. Nieuwe technologische ontwikkelingen op het gebied van telecommunicatie (mobiele telefoons, computers, e-mail) creëren innerlijke en uiterlijke haast. Het toenemende aantal keuzemogelijkheden om onze tijd in te vullen, stimuleert tijdsdruk⁹. Onderzoek laat zien dat in de periode 1975-2000 de gemiddelde arbeidsduur in

ons land niet gedaald is maar gestegen met bijna vijf uur per week⁹. Haast weerspiegelt zich in infrastructurale projecten zoals wegen, railverbindingen en vliegvelden, die ons snel van de ene plek naar de andere vervoeren. Maar daarmee wordt de gemiddelde snelheid niet altijd groter; zo is de gemiddelde snelheid van een auto in Amsterdam vergelijkbaar met die van een fiets.

Ook onze beleving van tijd is veranderd. We zijn onrustiger, leven sneller en intensiever, met meer indrukken per tijdseenheid. Een avondje stappen in Parijs is dankzij de TGV een reële vrije tijdsbesteding geworden.

Onze innerlijke en uiterlijke ruimte is bovendien maakbaar, althans die illusie hebben we. Beelden van onszelf en van onze buitenwereld veranderen voortdurend en kunnen naar believen worden aangepast of gereconstrueerd. Innerlijk, door therapie, en uiterlijk via plastische chirurgie.

Dit kunstmatige plaatje voldoet echter maar tijdelijk. We moeten ons voortdurend blijven ontwikkelen om onze onrust te bedwingen. Zo ook onze omgeving. Nederland is maakbaar. Lelystad is daar van een goed voorbeeld. De stad heeft amper zijn veertigjarige bestaan gevierd en is nu alweer toe aan een 'compleet vernieuwd stadshart'.

⁷ Wilber, K. (2001). *Zonder grenzen; oosterse en westerse benaderingen van persoonlijke groei*, Karnak, Alphen a/d Rijn.

⁸ Haarmann, W. (red.) (2004), *Tussen droom en daad; de bijdrage van het reconstructieplan aan de duurzame ontwikkeling in De Peel*, Telos, Tilburg.

⁹ Beckers, T. 2004. *De hyperactieve samenleving; op zoek naar de verloren tijd, afscheidsrede*, Telos, Tilburg.

¹⁰ Breedveld, K. en A. van den Broek (2001). *Trends in de tijd*, SCP, Den Haag.

In het denken over transitie management - het woord management zegt het al - en binnen de ontwikkelingsplanologie wordt weliswaar gedacht in processen, maar ook hier ligt de gedachte aan ten grondslag dat we tenminste toch iets kunnen stúren. Maar als we ons innerlijk al nauwelijks kunnen sturen - we worden immers beheerst door angst, verslavingen en irrationele drijfveren - is het dan geen illusie dat we onze uiterlijke ruimte kunnen sturen? Temeer daar we in de planologie te maken hebben met een groot aantal actoren die op complexe wijze op elkaar inwerken?

We hebben niet alleen behoefte aan meer ruimte, we hebben de neiging om onze innerlijke en uiterlijke ruimte voortdurend op te vullen. De angst voor de leegte speelt ons parten. Onze innerlijke ruimte vullen we met consumptisme: de verslaving aan eten, tv en consumptiegoederen neemt nog steeds toe. We vertrouwen er niet op dat juist in de leegte

de bron van creativiteit en vernieuwing gevonden kan worden.

In de Spaanse Pyreneeën bestaan 'pueblos abandonados', verlaten dorpen. De mensen trokken naar de stad, maar de gebouwen bleven, zonder dat ze gesloopt werden. In Nederland is zo iets ondenkbaar. Er is geen ruimte voor. Hier wordt zo'n dorp meteen opgenomen in een nota of gebombardeerd tot Cultureel Erfgoed. Elke plek in Nederland heeft een 'bestemming'. Een bestemming die bovendien voortdurend wordt aangepast en bijgesteld. 'Nederland is een land van laag op laag, bestemming op bestemming. Een land dat sterk onderhevig lijkt aan mode', schrijft de Volkskrant¹¹.

De conservatieve mens

Mensen hebben een zekere weerstand tegen verandering, en de neiging om in bestaande patronen, regels en wijzen van handelen te blijven hangen. Niet alleen individueel, ook het collectief is redelijk conservatief. Zo geeft Jan Rotmans in zijn inaugurale rede in 2005 voor de universiteit van Rotterdam aan dat op meso-niveau regimes opereren - stelsels van dominante praktijken, regels en belangen die worden gedeeld door groepen actoren. Pas als de negatieve effecten van een regime te groot worden, een

crisis, chaos en instabiliteit ontstaat, dan ontstaat er ruimte om anders te denken en andere doelen te formuleren. Het motto van Gastons essay 'binnen is buiten' volgend, kan een interessante parallel worden getrokken tussen regimeverandering en de wijze waarop het ontwikkelings- en bewustwordingsproces van mensen verloopt. Vaak ontstaat pas na een persoonlijke crisis de 'sense of urgency', de nodige zelfkennis en ruimte, een andere wijze van kijken en de ruimte om anders te gaan denken en doen (zie gedicht).

Vervolgstappen

— Gaston Remmers geeft aan dat we onderzoek kunnen doen naar de eigenschappen van de innerlijke ruimte, activiteiten starten om bewustwording over de innerlijke ruimte te creëren en dit bewustzijn inbrengen in concrete ruimtelijke projecten.

Een voorbeeld van bewustzijn creëren is het op zoek gaan naar de eigen maar ook gemeenschappelijke waarden die we toekennen aan onze omgeving. Deze waarden kunnen het startpunt zijn om belangendilemma's te verzoenen. Een voorbeeld is het project Waarden van het Platteland van de Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie, waarbij boeren en burgers met elkaar in dialoog gaan

De vicieuze cirkel van het beeld

Als ik blijf kijken
Zoals ik altijd heb gekeken
Blijf ik denken
Zoals ik altijd dacht.

Als ik blijf denken
Zoals ik altijd heb gedacht
Blijf ik geloven
Zoals ik altijd heb geloofd.

Als ik blijf geloven
Zoals ik altijd heb geloofd
Blijf ik doen
Zoals ik altijd heb gedaan.

Als ik blijf doen
Zoals ik altijd heb gedaan
Blijft mij overkomen
Wat mij altijd overkwam.

over wat voor hen belangrijke waarden zijn. Dit project bouwt voort op een onderzoek van het Titus Brandsma Instituut dat waarden van agrariërs onderzocht¹². Ook leden van reconstructiecommissies zouden bijvoorbeeld met elkaar in dialoog kunnen gaan over welke waarden belangrijk voor hen zijn, en hoe ze die idealiter in de buitenwereld weerspiegeld zouden willen zien. Die waarden omvatten niet alleen de fysieke en esthetische aspecten van het landschap maar ook de (spirituele) beleving van het landschap.

Ik ben daarnaast geïnteresseerd in de mogelijkheden van 'vitale coalities' in regionale gebiedsprocessen. Samenwerking tussen publieke en private partijen is niet gemakkelijk en creëert allerlei soorten spanningen en beperkingen, bijvoorbeeld als gevolg van de beschreven belangenstrijd. Toch zijn er mogelijkheden om te komen tot 'vitale interactie'. Hiermee wordt een nieuwe stijl van interactieve

besluitvorming bedoeld, waarbij de samenwerking energiek en productief is en de vorm aanneemt van 'vitale coalities'. Productief betekent dat het concrete resultaten oplevert, energiek staat voor de energie en inspiratie die hieruit voortkomen. Vitale coalities ontstaan alleen als ze aansluiten bij de waarden, beleving en drijfveren van mensen.

Binnen vitale coalities kunnen echter spanningen ontstaan tussen verschillende vormen van logica. Deze vormen van logica weerspiegelen de eigenschappen van onze innerlijke ruimte. Met name de spanning tussen een institutionele en situationele logica is hier van belang. Binnen een institutionele logica staan de principes en routines centraal, bijvoorbeeld die van overheden. Regels, procedures, voorschriften en routines bepalen 'hoe iets moet gebeuren'. Dit kan op gespannen voet staan met een situationele logica, hierin staan concrete situaties van mensen op de voorgrond. Een simpel voorbeeld van de spanning tussen institutionele en situationele logica is het kappen van bomen in een straat en herplant in een andere wijk, waarbij de overheid weliswaar aan haar wettelijke plicht voldoet, maar wel commotie veroorzaakt bij buurtbewoners in de kaalgeslagen straat.

Een andere botsing kan ontstaan tussen een instru-

mentele en een culturele logica. De eerste richt zich op het efficiënt en effectief oplossen van een probleem. In de andere staan de normen, waarden en drijfveren van mensen centraal. Dit levert spanningen op wanneer bijvoorbeeld de waarden van het platteland door verschillende actoren verschillend worden gedefinieerd en ervaren. Denk bijvoorbeeld aan de mond- en klauwzeercrisis in Nederland, waar de beleving van ruraliteit van burgers en hobby-boeren botste met het op exportbelangen gebaseerde beleid van de nationale overheid¹³.

Binnen is buiten

Een anekdote: de architect die de verbouwing van mijn huis begeleidde, ontwierp onlangs een berging voor een tuin met afwijkende, schuine muren en een aflopend grasdak. Het plan paste niet binnen de vergunningsregels van de gemeente. De betreffende ambtenaren die het plan moesten beoordelen vonden het ontwerp echter zo mooi dat ze willen proberen om de benodigde beleidsruimte te creëren om de uitvoering mogelijk te maken.

Om maar te zeggen: we pogen in Nederland allerlei planvormingsprocessen zoveel mogelijk te sturen en vatten het in procedures, maar psychologische en persoonlijke factoren blijven een belangrijke rol spelen.

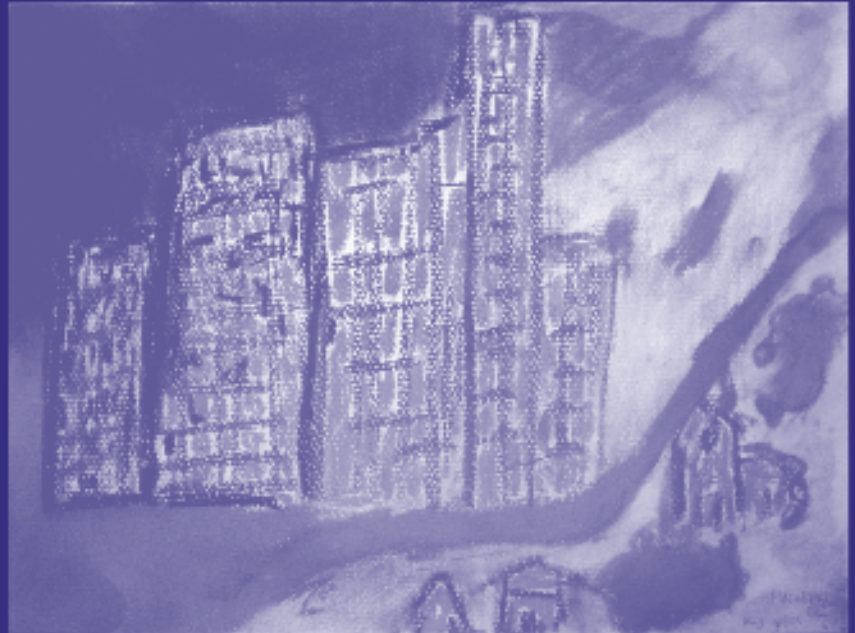
¹¹ Volkskrant 20-1-2005, kunstbijlage, p. 9, artikel 'laag op laag'

¹² Titus Brandsma Instituut, 2005. *Boer in hart en ziel; Onderzoek naar de diepere drijfveren van mensen in de agrarische sector*, Nijmegen.

¹³ Zie Ina Horlings, H., P. Tops, J. van Ostaaijen en E. Cornelissen (2005), *Vital coalitions; The urban regime theory as theoretical framework for analysing public-private partnerships and (self)governance in rural-urban regions*, in voorbereiding, Telos, Tilburg. Over de MKZ-crisis: Van der Ziel (2003), *Verzet en verlangen; De constructie van nieuwe ruraliteiten rond de mkz-crisis en de trek naar het platteland*, dissertatie, WUR, Wageningen.

Jan Huijgen

De tekening geeft het contrast weer tussen de voor mijn gevoel grote, sterke, overmachtige, moederige en heersende stad en het eveneens voor mijn gevoel waardevolle, kleinschalige, werkzame maar ook kwetsbare boerenplatteland.

Sferische ruimte: verbinding tussen buiten- en binnen planologie

Ir. Jan Huijgen

Plattelandsondernemer op de Eemlandhoeve, voorzitter van de regionale Agrarische Natuurvereniging Ark@Eemlandschap en van de Cooperatie StadteLand. Hij heeft naast zijn landbouwkundige opleiding in Wageningen filosofie gestudeerd in Amsterdam en Toronto.

— In het essay van Gaston Remmers worden voorvragen aan de orde gesteld bij de praktijken van ons inrichten. Boeiend daaraan is dat hij het aandurft om het vanzelfsprekende -onze ruimtelijke claimcultuur- te ondervragen en de achterliggende emoties en patronen probeert bloot te leggen. Bovendien laat hij bredere antropologische (wie, waar is de mens?), kosmologische (hoe beleven wij onze aardse ruimte?) en zelfs theologische (wie openbaart onze uiteindelijke verlangens, waar ontmoet men de goden?) vragen weer aan bod komen.

Bredere voorvragen

Het nadenken over voorvragen is vanouds de taak van de filosofie. In het essay worden filosofen echter niet genoemd. Wel wordt sterk geleund op de psy-

‘Voor mij is het ‘logisch’ dat mensen compensatie zoeken voor onze Vinex-wijken, waar alles tot de laatste vierkante meter intensief benut moet worden.’

chologie met zijn mechanismen van de projecties. Hoe meer benauwdheid intern, des te meer wordt de claim naar buiten gericht; Wat ik van binnen mis, moet ik buiten en op anderen verhalen. Kern van de aanpak is dan: reflecteer op dat patroon van projectie, her-nieuw dat patroon, leg de achterliggende emoties bloot en oefen je zodanig in een innerlijke planologie of 'cultuur van het zelf' dat de neiging naar externe kolonisatie verhinderd wordt.

 — Nu is het de vraag of deze environmental psychology empirisch gezien wel klopt en theoretisch niet te simpel is. Dat is voer voor wetenschappers. Voor mij, vanuit de praktijk, is het 'logisch' dat mensen compensatie zoeken voor onze Vinex-locaties, waar vanwege economische druk alles tot de laatste vierkante meter intensief benut moet worden. Logisch ook dat zij deze compensatie zoeken in meer groen in en om de stad. Voor mij is het ook 'logisch' dat

gestresste mensen verademing zoeken in natuurgebieden en nationale landschappen – en daarmee ook een claim leggen op die ruimte, naast de boeren en de bewoners. Voor mij is het ook 'logisch' dat moderne landbouwers gewassen importeren om zo een inkomen te verwerven dat vergelijkbaar is met dat van de rest van de Nederlandse bevolking, waarmee ook druk op de ruimte wordt uitgeoefend.

Het lijkt me dat deze processen niet enkel te verklaren zijn via een psycho-logisch mechanisme. In zijn essay snoert Gaston Remmers de voorvragen van onze ruimtepraktijken wel erg snel in tot een enkel vakgebied, terwijl het juist boeiend zou zijn om openingen te bieden voor meerdere invalshoeken zoals vanuit meerdere sociale perspectieven tot en met de theologische bijdragen. Ik zou hem willen uitdagen om de bredere ruimte van de voorvragen van onze planologische cultuur te ontdekken en overdenken.

Een kleine voorzet daartoe geef ik in deze bijdrage. Ik wil hierin enkele van de filosofische ruimtevragen voor het voetlicht brengen. Ik maak daarbij gebruik van de filosofische traditie van Martin Heidegger, die door Peter Sloterdijk recent is heropgenomen in zijn Trilogie over de Sferen. Ik kan slechts enkele zaken aangeven. De beroepsfilosofen kunnen deze

zaken verder uitdiepen terwijl de praktijkmensen taal aangereikt krijgen voor hun nieuwe inrichtingspraktijken.

In navolging van Gaston Remmers exploreer ik ook ietwat de religieuze dimensies van ruimte, die in ons postmoderne denken gelukkig weer opnieuw ruimte krijgen – hoewel niet altijd tot ieders tevredenheid.

Krenten uit de Sferische Ruimtetrilogie

Zoals ik al stelde: de filosofie biedt een uitgebreide ‘voorvraagtraditie’. Ook wat betreft de ruimte. Recentelijk is de filosofie van de ruimte opgenomen door de Duitse filosoof Peter Sloterdijk in zijn Sferentriologie. Sloterdijk grijpt terug op de filosoof Heidegger die het meest ‘vertrouwde’ of ‘vanzelfsprekende’ – de ‘nahe’ thematiseert. Ik pak hier wat krenten uit Sloterdijks pap, in het besef dat meer tijd - denken kost tijd! - nodig is om de vruchten van deze filosofie en ook de praktische betekenis hiervan te benutten en te ontsluiten

Een eerste element is Sloterdijks analyse van het heimwee of *het verlangen van mensen*. Hij herleidt dit tot de fase van de baarmoeder¹⁴. Daarin was een tweevoud – moeder en kind – in één gevulde ruimte, waren we verbonden via de navelstreng en dat

‘Met de geboorte breekt de eenheid en worden we verlangende zielen naar iets, naar iemand.’

gaf een vulling en eenheid in het bestaan. Met de geboorte breken we uit deze beschuttende ruimte, breekt de eenheid en worden we verlangende zielen naar iets, naar iemand. Een diepe drijfkracht achter ons handelen is dus het verlangen om deze leegte op te vullen en deze eenzaamheid tegen te gaan. Religie/geloof heeft hierin altijd een bepalende plek ingenomen. In de middeleeuwen waren mensen samen bezig met de bouw van een prachtige kerk, of vonden mensen rust in de stilte van een klooster. Maar met de 'dood van god' (Nietzsche) is ook het goddelijke centrum en daarop gerichte verlangen verdwenen.

Innerlijke planologie is de onderkenning en erkenning van de geografie van de 'innerlijkheid'. Het onder ogen durven zien van de leegte en het herkennen van de nepvullingen die onze cultuur hiervoor biedt – status, materiële luxe, mobiliteit, virtualiteit.

Het scherp doorkrijgen van wat nep is en wat echt is kan helpen om je eigen patronen te doorbreken.

Een tweede element is Sloterdijks beschrijving van de 'verovering' van de aarde – de globalisering.¹⁵ De interne onzekerheid van de mens doet hem sferen maken die de vijandige buitenwereld afschermen: immune leefomgevingen, eigen staten, omgrensde buitenwijken. Daarvoor gebruikt de mens oude middelen die steeds sterker van effect zijn geworden: technologie, planologie, economie en wetenschap. Met deze sterke instrumenten 'veroveren' de westerse mensen de cultuur van Azië, Latijns-Amerika, Afrika. De actuele discussie over globalisering tegenover lokalisering of regionalisering krijgt verdieping in Sloterdijks analyse. Dat geldt ook voor de ruimtelijke effecten hierin – nivellering, het grazen over de wereldbol van moderne bedrijven, een uitgebreide virtuele netwerksamenleving versus lokalisering, regionale identiteit en menselijke maat.

Als derde grote element haakt Sloterdijk in op *de nieuwe sociale spanningsverhoudingen* in onze samenleving. Hij beschrijft het als verschillende schuimbellen¹⁶ die elkaar afstoten, aantrekken, knappen, samensmelten. Dat geeft ook een lichtheid aan

het bestaan: zwevende groepen die profiteren van het moment, genieten van de overvloed en zo het leven in een vreugderoes vieren, terwijl men besef (het 'onbehagen' in de cultuur) heeft van klimaatverschuivingen, onrecht tussen groepen mensen en complete werelddelen, conflicten tussen religies en de kwetsbare balans in mensen zelf (zoals werk/privé, stress/ontspanning, carrière/leven).

De filosofische krenten vertaald naar praktijk

In het bovenstaande verhaal staan veel abstracte filosofische onuitgewerkte gedachten. Ik heb het niet uitgewerkt tot een consistent filosofisch verhaal. Ik vind het boeiender om de filosofische intuïties in de praktijk vorm te geven. Als betrokkene bij de invulling van ruimte op lokaal, regionaal en nationaal niveau vind ik steeds deze vraag van belang: hoe kun je de ruimte zo indelen en smoel geven dat de juiste sfeer behouden blijft of opnieuw verkregen wordt. Het antwoord op deze vraag ligt mijns inziens in nieuwe beleving van mensen met betrekking tot de kosmos waarin zij leven, de anthropos die ze zelf zijn en de theos waar de uiteindelijke ontmoeting mee is.

¹⁴ *Sferen I Blasen*

¹⁵ *Sferen II Globen*

¹⁶ *Sferen III Schaume*

¹⁷ *Voor een uitvoerige beschrijving zie de publicatie bij het 10-jarig bestaan van de Eemlandhoeve en de start van de Cooperatie Stadieland: Van dorpsboederij tot Stadieland Bunschoten 2003.*

Lusthof voor ruimteverlangens

De praktijk kwam heel dichtbij, toen ik als boerenzoon land en een boerderij erfde.¹⁷ De begincondities waren als die bij zoveel andere boerenzonen: er is een boerderij met vee, er is land, je weet wat het bedrijf vraagt en je moet de toekomst actief vormgeven. Mijn beginconditie kreeg nog een eigen opgave mee: mijn vader stierf relatief jong, de oude boerderij stond midden in het dorp en moest daar stoppen, en zelf had ik gestudeerd en ruim om me heen gekeken in de maatschappij.

De context was ook het ontwikkelen van een bedrijf in een sterkt verstedelijkt landschap. Rondom zaten 250.000 mensen te kijken. Mensen die meer willen genieten en weten van het landschap en dat betekent voor de beheerders in dat gebied moeten nadenken hoe ze met deze vraag omgaan.

In het kader van de landinrichting kon ik in 1993

een nieuw bedrijf starten net buiten het dorp Bunschoten – De Eemlandhoeve. Van meet af aan was dit bedrijf bedoeld om het ‘contact en ontmoeting tussen boer en burger, stad en platteland, creator en creatie te ontwikkelen met het oog op duurzaam leven’ (missie Eemlandhoeve). Het bedrijf heeft zich inmiddels ontwikkeld van een monofunctioneel vleeskoeienbedrijf naar een multifunctioneel plattelandsbedrijf met zoogkoeien, agrarisch natuurbeheer, educatie, vergaderfaciliteiten, streekwinkel, recreatie, zorg, terwijl in de nieuwe plannen ook cultuurhistorie en streekinnovatie vorm krijgen (zie website www.eemlandhoeve.nl).

Al deze functies moesten hun plek krijgen, een landschapsarchitect heeft daarvoor in 2000 een nieuw ontwerp gemaakt: Het Eemlandgoed. Ruimte als invulling van de kosmos, de antropos en de theos (zie de filosofische notities in dit verhaal). Een intensieve ruimtelijke invulling waar mensen verrast worden, tot rust kunnen komen, kunnen leren en meewerken, kunnen genieten en ook kunnen eren wie Ere toekomt.

Op de twee hectare hoeve is een veelvormigheid en intensiteit samengebracht die aan vele externe ruimteverlangens beantwoordt. Wat een Lusthof! Met een hartelijk welkom aan de Stadsburen op

deze Boerenhofstede; het boerenerf als gevulde ruimte.

Niet alleen de ruimte dient gevuld te worden. Wanneer we ook de tijd betekenis geven, ontstaat opnieuw een alternatief voor de vervlakkende onrustige tijd. Koffietijd, voorjaarsdag waar de koeien naar buiten gaan, biddag voor wat groeit en bloeit, zomerbarbecue, oogstdankfeest, midwinterfeest, schaapscheerdersdag en andere markeringen geven het ritme van de seizoenen aan. Hoe meer deze natuurlijke ritmes van de tijd – van morgenrood naar avondrood – ingevuld worden, hoe minder de drang naar meer nieuwe ruimtes ingevuld hoeft te worden. Innerlijke planologie wordt hier eveneens een ontwerp voor een expliciete tijdsarchitectuur.

Ook wat betreft de gemeenschap zoeken we op de boerderij de Eemlandhoeve hernieuwde vormen. Er is een verkenning aan de gang naar de vorming van een 'buurderij'. Binding aan elkaar, zorg voor elkaar, samenhang en samen bezig aan een doel vervullen diepe verlangens van mensen. Maar hoe doe je dat in deze tijd? Participatie door arbeid, denkkracht, vermogen, zorg? Het doorbreken van oude patronen is invoegen in nieuwe community patronen.

'Hoe meer de natuurlijke ritmes van de tijd ingevuld worden, hoe minder de drang naar meer nieuwe ruimtes ingevuld hoeft te worden.'

Nieuwe ‘tribal’ communities (stamtafels) vervullen het hart zodat grote externe eenzame ruimteclaims wegebden.

Symbolisch is de ‘Bomenhenge’ aan de voorkant van de hoeve, een artistieke vertaling van het Engelse sacrale Stonehenge. Daarbinnen een Stamtafel naar analogie van de ronde tafel van King Arthur. De betekenis van ontmoeting tussen boer/burger heeft daarmee ook een esthetische- praktische dimensie gekregen in de zin van rond de tafel de zaken in het gebied samen bespreken.

Ten slotte ook terugkeer van de ‘goden’. Stel god is niet dood – Hij is er! De intensiteit van deze openbaringservaring gooit de ‘orde’ van de wereldtijd en wereldruimte op zijn kop – als het gaat om radicale transitie dan liggen hier bronnen voor vernieuwing. We merken dat vaak ten kwade: de grote veilig-

heidsmaatregelen na aanslagen van terroristen en fundamentalisten op onze samenleving. Maar dat vraagt nieuwe oefening in het onderscheiden: het radicale van een fanatieke idioot die dood en verderf zaait, staat haaks op de zuivere overgave met een authentieke Jezus geloofservaring, die zichzelf ook geeft in de dood voor anderen. Het is het onderscheid tussen ego’s en authenticiteit. Binnen de Eemlandhoeve was en is de christelijke spiritualiteit een belangrijke drijfveer in de vormgeving van de gemeenschap en de doelen die gesteld zijn. Bidden en werken (ora et labora) is een blijvend devies. De inspiratie uit de oude kloostercultuur heeft tot in het landschapsontwerp met de stilteplek geleid.

Ook de gemeenschapsvorming dwars groepen en disciplines heen heeft te maken met die gemeenschapsstichtende grondwoorden. Een terugkeer van de gevierde, gevulde, unieke ‘heilige’ ruimte en tijd vult de innerlijke leegte en leidt tot een andere externe planologie.

Goed voorbeeld doet volgen

Het essay van Gaston biedt een interessante instap om de vanzelfsprekendheid van onze ruimteclaims te bevragen. Mijn vraag in deze bijdrage was of de beschreven psycho-logica wel voldoende is om onze

ruimtelijke verlangens te analyseren, onze patronen te hervormen en nieuwe wegen te ontdekken. We moeten ons bredere voorvragen stellen, over ons mens-zijn, ons in de ruimte staan, onze relatie met de diepste gronden – de goden laat zien dat er meer aan de hand is.

Aan de hand van de praktijkcasus Eemlandgoed beschrijf ik dat het niet bij mooie woorden hoeft te blijven, maar dat we tot daadwerkelijke nieuwe vormgevingen kunnen komen. ‘Innerlijke planologie’ via zelfreflectie, communicatie en spiritualiteit krijgt daarmee een complement in de ‘uiterlijke planologie’. Om diepverankerde culturele bepalingen om te buigen, is niet eenvoudig. Maar misschien moet het simpelweg eerst ergens beginnen - laat maar zien dat het kan. Een initiatief kan navolging krijgen, waardoor er een bredere beweging ontstaat die innerlijke en uiterlijke planologie duurzamer met elkaar verbindt. Daarvoor biedt het essay en dit fragmentarische commentaar de aanzet.

‘Om diepverankerde culturele bepalingen om te buigen is niet eenvoudig. Maar een initiatief kan navolging krijgen.’

Henk Oostindie

Jonge boom in oude restanten

De jonge boom is fris en groen – het verbeeldt de groeipotentie van innerlijke ruimte. De restanten van de oude boom symboliseren de psychologische barrières die moeten worden geslecht om onze innerlijke ruimte te vergroten.

Niet minder, maar beter

Henk Oostindie

Onderzoeker op het gebied van rurale sociologie aan de Wageningen UR. Doet met name onderzoek naar sociaal-economische effecten van duurzame plattelandsontwikkeling.

‘De innerlijke ruimte van de Nederlandse Delta’ heb ik met veel plezier gelezen, het betoog inspireert, wordt op een originele manier uitgewerkt, zet aan tot denken en roept tegelijkertijd allerlei vragen op. Laat ik beginnen met het inspirerende deel. De meest aansprekende thema’s die in het essay aan de orde komen, laten zich als volgt samenvatten: We besteden te weinig aandacht aan de psychologische dimensie van ruimte claims, ofwel de wisselwerking tussen fysiek ruimtelijke ordeningsproblematiek en onze innerlijke ruimte. Ruimteclaims zijn mede de uitkomst van psychologische processen en momenteel dreigen deze vooral een re-actieve spiraal in stand te houden. Bewustwording van psychologische barrières en het werken aan persoonlijke ontwikkeling maken meer pro-actieve benaderingen mogelijk in de omgang met ruimtelijke ordeningsproblematiek.

‘Het succes van positieve praktijkvoorbeelden voert ongetwijfeld mede terug op communicatieve kwaliteiten bij betrokken partijen.’

Barrières met diepe wortels

Ik heb een foto van een oude, holle boom waarbinnen een jonge boom ontsproten is. Dat beeld geeft aardig weer hoe ik het inspirerende deel van het essay ervaar. De fris groene jonge boom symboliseert de groeipotentie van innerlijke ruimte. De restanten van de oude boom waarbinnen deze potentie tot wasdom kan komen verbeelden de psychologische barrières die moeten worden geslecht om onze innerlijke ruimte te vergroten. De nog steeds impoerende omvang van deze restanten illustreren tegelijkertijd dat er diepe wortels aan deze barrières ten grond slag kunnen liggen.

Het laatste ervaar ik regelmatig binnen mijn eigen werkveld. Ik doe sociaal-economisch onderzoek naar duurzame plattelandsontwikkeling in Nederland en Europa met een bijzondere belangstelling voor agrarische bedrijvigheid en plattelandsondernemerschap in brede zin. Een re-actieve spiraal in

ruimteclaims is zeer zeker herkenbaar. We kennen allemaal de voorbeelden van psychologische barrières bij de agrarische beroepsbevolking die de integratie van landbouw en natuur kunnen belemmeren ('ik ben geen parkwachter'). Maar denk ook aan barrières bij beleidsmakers en ambtenaren die een creatiever ruimtegebruik onnodig beperken ('stel je voor dat iedereen zoiets zou beginnen').

Gelukkig zijn er ook de bewijzen van een positieve dynamiek in de interactie tussen praktijk en beleid, zoals de afgelopen jaren in een breed scala aan publicaties verbeeld en beschreven (o.a. Atlassen van Het Vernieuwend Platteland, Kleurrijk Platteland, Living Country-sides). Het succes van deze praktijkvoorbeelden voert ongetwijfeld mede terug op communicatieve kwaliteiten bij betrokken partijen. Of er daarbij sprake is geweest van spiritueel-communicatieve reflectie zoals omschreven in het essay vind ik minder gemakkelijk te beantwoorden. Twijfels hierover hangen mede samen met een aantal kritische kanttekeningen bij het betoog.

Vol is vol?

Allereerst wordt naar mijn idee het betoog te sterk gekoppeld aan een vermindering van ruimte claims. De wisselwerking tussen psychologische processen

en fysiek ruimtelijke claims wordt sterk kwantitatief benaderd, terwijl de kwalitatieve dimensie van ruimtegebruik nauwelijks aandacht krijgt. Deze dimensie lijkt overigens impliciet wel te worden meegenomen in het begrip ruimtelijke genietkans, zoals gebruikt in figuur 1. Dat verwijst, als ik het goed begrijp, naar de kwalitatieve aspecten van ruimtegebruik.

Toch lijkt het me om verschillende redenen zinvol om explicieter in te gaan op de kwalitatieve aspecten van ruimtegebruik. Vooral omdat ik twijfels heb bij het verondersteld ruimtegebrek. Het doet me denken aan de woorden die alweer een paar jaar oud zijn, maar nog steeds lijken te gelden: 'Vol is vol, hoor ik wel eens zeggen. We zouden de ruimtevraag maar binnen de bestaande steden moeten opvangen (...) Dames en heren, dat is toch te zot voor woorden. Er is helemaal geen gebrek aan ruimte. (...) We wonen met zijn zestien miljoenen op 6% van ons grondgebied. En we werken op nog geen 3% van ons landoppervlak (). We hebben een heel huis tot onze beschikking. Maar we staan elkaar allemaal op de tenen te trappen omdat we alleen de vestibule ervan gebruiken.' (Jorritsma-Lebbink 1999)

Nadrukkelijke aandacht voor de kwalitatieve aspecten van ons ruimtegebruik biedt ook de mogelijkheid om het perspectief van meervoudig ruimtege-

'We hebben een heel huis tot onze beschikking. Maar we staan elkaar op de tenen te trappen omdat we alleen de vestibule gebruiken.'

bruik positiever te benaderen. In het essay wordt dat naar mijn idee iets te gemakkelijk gereduceerd tot een sterk technische benadering met allerlei beperkingen. De belangstelling voor meervoudig ruimtegebruik wordt beslist niet alleen ingegeven door onze behoefte aan ruimtebesparing, maar vooral ook uit kwalitatieve overwegingen.

De aandacht voor de psychologische dimensie van ruimtelijke ordeningsvraagstukken zou zich dus niet moeten fixeren op ‘minder’ maar vooral op ‘beter’. Dat het begrip ruimtelijke kwaliteit weer andere problemen en vragen oproept, laat ik gemakshalve maar even buiten beschouwing.

Belang van regels

— Een andere kritische kanttekening die ik wil plaatsen bij discussies over ruimtegebruik, gaat over de focus op instrumentarium, procedures en regels. Gaston Remmers wil beslist geen pleidooi houden voor

nieuwe regels. Hij benadrukt juist het belang van een volledig ander interactieperspectief. Het laatste is ongetwijfeld belangrijk. Maar daarmee gaat hij naar mijn idee wel erg gemakkelijk voorbij aan het belang van beperkingen vanuit de institutionele omgeving (ben nu eenmaal socioloog.). Iedereen binnen het werkveld ruimtelijke ordening kent voorbeelden van plattelandsondernemers of burgers vol goede wil om iets ‘anders’ te doen en tegelijkertijd verstrikt dreigen te raken binnen starre regelgeving. Mijn voorstel zou zijn om knelpunten vanuit bestaand instrumentarium, regels, procedures nadrukkelijker te erkennen. Op zich kan dat ook eenvoudig binnen het gepresenteerde denkkader. Institutionele knelpunten zou je kunnen begrijpen als geformaliseerde uitingen van psychologische barrières die zijn vastgelegd in regels, procedures. Bekijk je het op deze manier, dan erken je het belang van nieuw instrumentarium, andere regels, procedures en dergelijke, maar laat je bovendien zien dat ook hierin verandering moet starten. Ook hier met persoonlijke reflectie op en bewustwording van psychologische barrières.

Stoorzenders

En hoe nu verder? In het essay merkt Remmers terecht op dat gepresenteerde opvattingen moet

worden ingebracht in de praktijk van alle dag. Bovendien doet hij een aantal suggesties over hoe actief te werken aan de spiritueel-communicatieve dimensie van ruimtelijke ordening. Deze opmerkingen roepen bij mij vooral vragen op ten aanzien van mogelijke settings. Zo lijkt me wederzijds vertrouwen tussen betrokken partijen een eerste cruciale randvoorwaarde, terwijl we weten dat het daaraan in plattelandsontwikkelingsprocessen nogal eens ontbreekt. Uiteenlopende toekomstvisies en (al dan niet bijbehorende) belangentegenstellingen zijn andere karakteristieken van plattelandsontwikkelingsprocessen, zo leert de werkervaring en vakliteratuur eveneens. Ook dat lijken me serieuze stoorzenders om collectief te werken aan onze innerlijke ruimte. Met andere woorden: in hoeverre veronderstelt de benadering een selectieve groep van gelijkgestemden met de bereidheid om persoonlijke ontwikkeling te verbinden met ruimtelijke ordeningsproblematiek? Overigens wil ik benadrukken dat er op zich weinig mis mee is als een benadering qua mogelijke inzet selectief is. Wat ik signaleer is de behoefte aan nadere uitwerking over welke settings wel als perspectiefrijk kunnen worden beschouwd. Dan kan de jonge groene boom zijn groeipotentie gaan benutten.

‘Wederzijds vertrouwen lijkt een cruciale randvoorwaarde, terwijl we weten dat het daaraan in plattelandsontwikkelingsproces een nogal eens ontbreekt.’

Frank Strolenberg

Flesje Bar-le-Duc bronwater

De naam is fraai, doet Frans aan. Maar het water zelf blijkt bij mij in de buurt vandaan te komen. In het kader van het herbronnen heb ik het flesje eerst leeg gegoten - innerlijke ruimte geschapen. Daarna aan de kraan gevuld met *the real thing*.

Waardecreeatie: fysiek en innerlijk

Frank Strolenberg

Projectleider Projectbureau Belvedere. Van daaruit wordt de gedachte uitgedragen achter de gezamenlijke nota Belvedere van de ministeries van VROM, LNV, VWS en OC&W. Die gedachte is 'behoud door ontwikkeling': ruimtelijke inrichting kwalitatief verbeteren door cultuurhistorie nadrukkelijk als inspiratiebron te benutten. Zie www.belvedere.nu

Kent u het liedje '15 miljoen mensen, op dit hele kleine stukje aarde...'. Dat was een liedje van nog maar net gisteren. Vandaag zijn het al bijna 16,5 miljoen mensen in Nederland.

— Laten we dus niet naïef zijn. De ruimte in Nederland is schaars en de druk op de ruimte wordt steeds groter. Innerlijke ruimte creëren, zoals Gaston Remmers in zijn essay bepleit, kan deze groei niet opvangen. Maar het kan wel een bijdrage leveren aan de bewustwording van de wijze waarop wij met ruimte omgaan.

Het Utrechts architectuurcentrum Aorta onderzocht enkele jaren geleden of het mogelijk was de stad Utrecht met 50.000 woningen te doen groeien, maar niet met dezelfde hoeveelheid woningen uit te breiden. Als groei niet buiten de stad kan, moet de

'Satelietsteden of dorpsuitbreidingen bezitten soms prachtige en interessant ontworpen huizen, maar er zit vaak geen ziel in.'

ruimte in de stad zelf gezocht worden is daarbij de leidende gedachte. Inbreiden heet dat in ontwerperstaal. De spellingscorrector van mijn typeprogramma geeft met een rood streepje aan dat het woord ‘inbreiden’ volgens het groene boekje niet kan. Maar Aorta beweest dat inbreiden wel degelijk tot de mogelijkheden behoort. Weliswaar waren de oplossingen niet van de nodige creativiteit gespeend en ook niet in z’n finesses doorgerekend op daadwerkelijke haalbaarheid, maar toch. Het kon.

Onlangs presenteerde Adriaan Geuze, een van Nederlands toparchitecten een vergelijkbare, maar veel meer doorwrochte studie voor Rotterdam. Het blijkt, zo toont hij feilloos aan, niet nodig om een nieuwe satellietstad voor Rotterdam te bouwen; slechts met enkele aanpassingen in een relatief klein deel van de bestaande stad kan al hetzelfde aantal nieuwe bewoners worden opvangen. Met als voordeel dat het stadse karakter van de oude stad versterkt wordt. Dat

leidt er op haar beurt toe dat voorzieningen op peil blijven en de charme van de stad versterkt wordt.

Betekenis van het bestaande

Nou geldt dat niet alleen voor grote steden, maar ook voor het platteland. Ontwerpbureaus zoals Landscape Architects for SALE en Bosch en Slabbers hebben inmiddels voor respectievelijk de dorpen van Noord Holland en Staphorst en omgeving aangetoond dat het mogelijk is om op de bestaande structuren verder te bouwen. Zo’n benadering versterkt het karakter en de structuur van het dorp en verstevigt z’n bestaansrecht. Vooral echter heeft het als grote voordeel dat er geen zinloos beslag gelegd wordt op schaarse ruimte. Zinloos in de zin van nodeloos, maar zinloos vooral in de vorm van ‘loos van zin’, oftewel met een gebrek aan betekenis. Immers, satellietsteden of de bekende dorpsuitbreidingen in de vorm van nieuwbouwwijken bezitten soms prachtige en interessant ontworpen huizen en stedenbouwkundige structuren, maar er zit vaak geen ziel in, geen zin. De functionaliteit staat bij het ontwerp voorop.

Nieuwe bewoners kiezen hun huizen dan veelal ook vanuit die functionele, praktische overwegingen maar voegen daar desgevraagd wel aan toe dat ze dit

soort woningen voor zichzelf niet als een eindstation beschouwen. Het Sociaal Cultureel Planbureau heeft op ons verzoek de Nederlandse bevolking gevraagd waar zij het liefst zou willen wonen als zij de vrije keuze had. Tweederde kiest voor oude stadskernen of het platteland. Heel bewust wordt voor betekenisvolle plekken gekozen. Mensen hechten aan identiteit, aan eigenheid, aan betekenis. Waarom? Daar zijn zoveel theorieën over dat er keus te over is. Voor mij persoonlijk heeft het te maken met wat door mensen als van waarde wordt ervaren; iets met een ziel er in. Dat is vaak moeilijk concreet te maken, maar gelukkig hoeft dat ook niet altijd. Het zit al in ons als mens. Het heeft te maken met waarden die gekoppeld zijn aan ons menselijk bestaan. Praat met een agrariër over zijn belang en de kans is groot dat het een moeilijk gesprek wordt, waarbij stellingen betrokken worden. Praat met dezelfde man als boer over de waarde van zijn land en de kans is groot dat hij je deelgenoot zal maken van z'n familiegeschiedenis. Er zijn waarden die ons binden. Er zijn belangen die ons scheiden.

— In deze onderkenning zit voor mij de betekenis van de gedachtevorming over 'innerlijke ruimte'. Zoek niet te snel de oplossing buiten het bestaande, maar sluit aan bij de waarden die van binnenin zitten, zo-

wel in mensen als in de fysieke buitenruimte. Dus niet eenvoudigweg uitbreiden, maar aanhaken op en versterken van bestaande lokale kwaliteiten die hun waarde reeds bewezen hebben. Op het DNA van een gebied.

Het is een denkwijze die z'n weerklank vindt in ruimtelijke beleidsstrategieën zoals Belvedere, culturele planologie en ontwikkelingsplanologie. Er wordt gezocht naar de essentie van wat van waarde is om vandaar uit een ontwikkeling op gang te brengen. In de vakwereld lijkt de term ontwikkelingsplanologie alweer vervangen te worden door 'gebiedsontwikkeling', waarmee de zoektocht naar die essentie wordt onderstreept. Omdat, zo staat in een recent verschenen boek van VROM hierover, gebiedsontwikkeling veel meer uitgaat van een maatschappelijke vraag – een vraag van mensen naar betekenis dus – die al dan niet een ruimtelijke, planologische ontwikkeling tot gevolg kan hebben.

Feitelijk gaat het dus om waardecreatie. Maar het staat allemaal nog in de kinderschoenen. Ook ontwikkelingsplanologie wordt al snel vertaald in ‘de tien gouden regels om...’, die op zich nietszeggend zijn. ‘Innerlijke ruimte’ is een concept dat de beschikbare tools kan verdiepen en vernieuwen; sterker nog, we kunnen innerlijke ruimte ook benutten als een tool. Het kan daadwerkelijk inhoud geven aan ontwikkelingsplanologie. Het kan het verhaal achter Belvedere helpen uitleggen.

Tegelijkertijd biedt het concept van innerlijke ruimte een denkwijze die een snaar kan laten weerklinken bij de ruim één miljoen mensen die lid zijn van natuurbeschermingsorganisaties, de leden van 80.000 verenigingen voor cultuurbehoud etc. Kortom, bij de mensen die al bewust zijn van de waarde van dingen.

Gedeelde waarden als verbindende taal

En tot slot, maar niet in het minst, denk ik dat in-

nerlijke ruimte een concept is dat ons in staat stelt niet alleen een nieuwe verhouding tot de fysieke buitenruimte en haar inrichtingsvraagstukken in te nemen, maar ook ten aanzien van een heleboel andere terreinen waar maatschappelijke opgaven liggen. Ik zie het zoals in figuur 4.

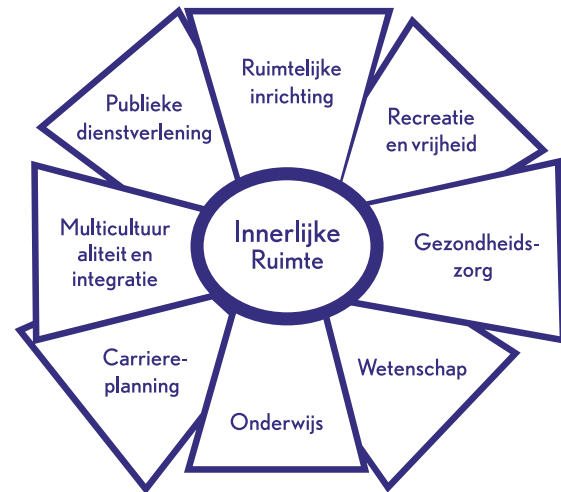
Innerlijke ruimte kan ons een verbindende taal en houding bieden om diverse maatschappelijke opgaven aan elkaar te rijgen. Vanuit dezelfde innerlijke ruimte kunnen verschillende domeinen betreden worden. Het maakt het mogelijk dat als mensen van baan veranderen, zij feitelijk hetzelfde werk blijven doen als zij aansluiting blijven houden bij hun eigen kernwaarden. Als zij innerlijk ruimte maken kunnen onderwijzers hun (voor)oordelen over hun leerlingen loslaten, omdat er altijd gedeelde waarden te vinden zijn als vertrekpunt voor een dialoog. Idem dito geldt dit voor de verhouding van Nederlanders ten opzichte van andere culturen. Het maakt het bijvoorbeeld ook mogelijk een andere specialist-patiënt verhouding te ontwikkelen, die uitgaat van de zelfkennis, zelfredzaamheid en waardigheid van de ‘patiënt’. Het kan zelfs tot een nieuwe invulling van de relatie tussen burger en overheid leiden, waardoor beiden evenwichtiger naast elkaar komen te staan. Kortom, het zoeken

naar gedeelde waarden leidt tot andere verhoudingen en andere benaderwijzen.

Een van de Belvedere projecten is 'Shared Space'. Daarin wordt verkeersveiligheid op een nieuwe manier georganiseerd. Momenteel gidsen allerlei verkeersdrempels, borden, stoplichten of zebra's de verkeersdeelnemers door het verkeer. Dit leidt vaak tot automatismen, en juist tot meer ongelukken en onveiligheid op straat: de 'objectieve' verkeersaanwijzingen zijn eigenlijk verworpen tot obstakels. In 'Shared Space' wordt de omgeving benut als referentiekader; het verkeersgedrag wordt aangepast aan de omgeving. En die omgeving, dat is niet alleen dat ene grote gebouw aan het eind van een weg. Die omgeving betreft ook de andere gebruikers: oogcontact is nodig om je over een kruising te loodsen. De kruising wordt weer van mensen.

Ook het sociale verkeer is vol automatismen, nauwelijks aangepast aan het moment of de omgeving. Het bewust omgaan met onze innerlijke ruimte helpt ons om deze patronen en (defensie)mechanismen om te zetten in sociaal maatwerk: wat past in een gegeven situatie het best bij mij en bij de ander, kortom bij ons allebei? Zo beschouwd leidt meer innerlijke ruimte tot meer sociale 'shared space'. Tot meer mens zijn.

Figuur 4. Innerlijke ruimte kan een verbindende taal zijn om diverse maatschappelijke opgaven aan elkaar te rijgen.

Annette de Vries

Dynamische vloedlijn

De wederzijdse beïnvloeding tussen onze binnenwereld en de buitenruimte doet me denken aan de zee met de heen en weer rollende golven en de eb en vloed. Soms neemt het één meer ruimte in, dan trekt dat zich terug en komt het ander aan de oppervlakte.

Samen van ik naar wij

Annette de Vries

Werkt voor Echte Welvaart, een organisatie die zich bezighoudt met het prikkelen van mensen en bevragen van de alledaagse werkelijkheid: Wat is échte welvaart?

Er is een compleet ander perspectief mogelijk ten opzichte van ruimtelijke verdelingsvragen! Dat is spannend aan het essay van Gaston Remmers. Dat perspectief is zeer persoonlijk en daarmee confronterend. Maar het is ook heel mooi. Het essay roept op om achter de waan van de dag te kijken, achter keuzes te zoeken naar motivaties en achter motivaties weer naar waarden, overtuigingen, emoties.

Wat ik ook inspirerend vind, is het complementaire van de gedachte dat de binnenwereld bepaalt hoe je de buitenruimte ervaart, en dat verschuivingen in de buitenruimte je binnenwereld sterker beïnvloeden dan je je vaak realiseert.

Het inspireert mij bij mezelf te raden te gaan, hoe het bij mij werkt. Wat meteen bij me op kwam was het beeld van de zee met de heen en weer rollende golven en de eb en vloed; soms neemt het één meer ruimte in, dan trekt dat zich terug en komt het ander aan de

‘Het essay roept op om achter de waan van de dag te kijken, achter keuzes te zoeken naar motivaties en daarachter weer naar waarden.’

oppervlakte enzovoort. Kennelijk associeer ik het dus vooral met een wisselwerking, niet zozeer met het afpellen van iets, zoals Remmers in zijn essay wel doet. Die beweging zie ik ook in mijn eigen reactie bij het lezen van het verhaal: meegaan, dan weer afstand nemen, dan weer mee laten voeren. Toch is er een groot verschil tussen de golven en mijn onderzoekend lezen: Mij brengt het verdieping, terwijl de zee slechts een eeuwige constante is.

Ruime gangen, rustige scholieren

Mijn werkveld bevindt zich op het snijvlak van beleid en praktijk; daar waar mensen nadenken over duurzame veranderingen en waar mensen die op allerlei manieren in praktijk proberen te brengen, bewust of onbewust. Ik probeer dat nadenken te ondersteunen en te prikkelen door onder meer het organiseren van bijeenkomsten, wandelingen en workshops of het schrijven van artikelen. Ik zie het als deel van ons werk

dat wij aansturen op (zelf)reflectie en daarmee ruimte creëren om anders tegen vraagstukken aan te kijken. Ik herken veel van de problemen die Remmers beschrijft. Vooral het principe dat waar druk ontstaat er meer ruimte wordt gezocht en vervolgens in beslag genomen. In kantoorruimte waar meerdere mensen samenwerken bijvoorbeeld leidt dit al snel tot meer vierkante meter kantooroppervlakte per persoon. Nog een mooi voorbeeld: In Boxtel staat een nieuwe duurzaam gebouwde VMBO-school. De ruimere gangen die deze school kreeg, bleken onbedoeld tot minder opstootjes tussen scholieren te leiden – een omgekeerd bewijs van het verband tussen fysieke en innerlijke ruimte.

Het essay appelleert sterk aan de urgentie om andere invalshoeken te vinden om met ruimteconflicten om te gaan. Maar niet alleen dat. Ik denk dat het principe parallellen kent in andere, minder direct fysieke terreinen zoals sociale (on)rust of belangenconflicten. Ik denk dat uitwerking van het idee uitstraling kan hebben op ook deze gebieden. Maar misschien veralgemeniseer ik het idee teveel, waardoor het zijn kracht verliest. Het gaat zo eigenlijk heel erg lijken op een oproep dat je eerst naar achterliggende waarden en behoeften moet kijken

bij elk standpunt dat je inneemt en daarvan de consequenties moet proberen te voorzien. Misschien is het dat ook?

Ik-ideeën over een wij-proces

Tijdens het lezen gebeurde er iets bijzonders. Ik ging vol interesse mee in de analyse die ik ook als redelijk geobjectiveerd beschouw. Tot dan wordt er steeds gesproken over ‘we’, over hoe ‘we’ zaken meemaken. En dan opeens komt er een tamelijk persoonlijk voorbeeld, over de bovenbuurman. Ik denk geïrriteerd: ‘is dat alles, gaat het daarom?’. Daarna vervolgt het artikel grotendeels in de ik-vorm verder. Ik frons, schat het hele verhaal wat minder overtuigend in.

Heel vreemd, vind ikzelf, en ik ben dan zo dat ik ook meteen mezelf bevraag waarom ik het artikel opeens ander bekijk. Of dit dan geen goed voorbeeld is – ja natuurlijk wel – wat had je dan verwacht?. En dan lees ik verder. Regelmatig mompelend ‘dit ken ik allemaal al’, om vervolgens op zoek te gaan naar iets nieuws dat ik kan ontdekken.

Kritiek op het essay? Eigenlijk niet. In feite, dat is het leuke, doe ik precies wat in het essay beschreven staat. Ik pas mijn projectie toe en neig ernaar datgene wat ik (denk te) herken(nen) af te wijzen als

‘Tijdens het lezen neig ik ernaar datgene wat ik (denk te) herken(nen) af te wijzen als niet nieuw en dus (?) niet relevant.’

niet nieuw en dus (?) niet relevant. Vervolgens zoek ik naar iets wat verder de ruimte ingaat. In plaats van te onderzoeken wat er onder die herkenning zit en wat dat voor mij kan betekenen. Want herkennen van de visie of het idee, dat wil nog niet zeggen dat ik het al handen en voeten kan geven. Er is dus nog alle ruimte om dit idee goed te beschouwen en het te gebruiken als oefenstof om mijn eigen visie te verdiepen. Onbenutte ruimte.

En dan vind ik opeens een prachtige zin: 'Eerst hebben we de emotionele laag waar het verlangen onder schuil gaat weer nodig, en vervolgens is het nodig om die emotionele laag met zorg af te pellen om te komen bij dat waar het werkelijk om gaat.' Dus stel ik mijzelf nog een keer de vraag: wat irriteert mij aan die overgang die ik hierboven beschreef? Ik ervaar het als een soort stijlbreek – het begint met vergezichten en abstracties, die gaan over hoe 'we' doorgaans reageren. En dan gaat het verder met

een ik-voorbeeld en een ik-idee – de schrijver komt ook zelf opeens in beeld en maakt zich daarmee kwetsbaar. Ik herken dat en reageer patroonmatig door toe te slaan met een afwijzende gedachte. Terwijl mijn onderliggend verlangen is om ook inzicht te krijgen in hoe het werkt met die claims op de ruimte. En ik wil ook weten hoe we die persoonlijke processen kunnen veralgemeniseren en verbreden. Gevangen in het beschreven mechanisme, blijf ik met vragen zitten. Ik zoek naar wat meer verbinding tussen het wij en het ik. Hoe reageren wij individueel (oh, wat kun je toch leuk spelen met taal) en hoe interfereren ook onze persoonlijke verlangens en projecties tot een gemeenschappelijke reflex van meer fysieke ruimteclaims? Dat is een slag die ik nog eens zou willen onderzoeken.

't Veld in

Het lijkt me heel zinvol om voorbeelden te verzamelen van situaties waarin het afwentelingsmechanisme uitbleef. Daarmee kunnen we laten zien hoe het anders kan. Bovendien kunnen we ervan leren hoe dat omkeringsmoment tot stand kwam en welke interventies mogelijk zijn om dat te beïnvloeden. Ook kunnen we onderzoeken onder welke randvoorwaarden die innerlijke planologie kan gedijen.

Hoewel ik planologie eigenlijk teveel associeer met een statisch iets, een vastleggen van verdelingen – terwijl het mijns inziens veel meer gaat om het voortdurend onderzoeken van je eigen motieven en behoeften en hoe je daarmee in relatie staat tot je omgeving.

Ik zou deze visie vooral willen zien als een onderbouwing van de noodzaak om meer aan te sturen op reflectie op werkelijke drijfveren, passies en angsten van betrokkenen bij ruimtelijke vragen. Het idee kan het beste worden uitgewerkt in het veld, door voortdurend met elkaar hierover te communiceren. In die interactie komen de werkelijke beslissingen tot stand, meen ik. Met het individueel innerlijk be- raad is wel een belangrijke bron aangeboord, maar tussen droom en daad....Er zijn dus vervolgstappen nodig, pilots met deze benadering, casusonderzoek en nog wat meer onderbouwing vanuit sociaal-wetenschappelijk perspectief.

Ik denk dat de benadering inderdaad tot andere omgang met de ruimte kan leiden, omdat het enerzijds de ruimteclaim fundamenteel ter discussie stelt (is het wel nodig?) en anderzijds ruimte maakt voor alternatieve oplossingen (kan de behoefte anderszins vervuld worden?). Het kan niet anders of dat leidt tot andere beslissingen.

‘Hoe interfereren onze persoonlijke verlangens en projecties tot een gemeenschappelijke reflex van meer fysieke ruimteclaims?’

Helmer Wieringa

Karbonkel

De geslepen vlakjes vormen een mooi geheel. Dat boeit me, als planoloog moet je ook evenwicht brengen in ruimtelijke vlakken. Tegelijkertijd laat de prismawerking zien dat licht meerdere kleuren heeft; een standpunt heeft altijd meerdere kanten.

Innerlijke ruimte; een weg naar het Paradijs

Helmer Wieringa

Partner in Land & Co, waarin hij advies geeft over duurzame plattelandsontwikkeling en lokale afsprakenstelsels helpt vormgeven ten bate van duurzame landbouw en een sterk platteland. Zijn specialisatie is de ruimtelijke ordening.

Iedereen neemt de fysieke ruimte om zich heen waar. Ik val met de deur in huis: voor mij is duidelijk dat deze waarneming een projectie is van wat je bezielt, wat je raakt, wat je (als) waar(heid)-neemt. Zoals Heidegger zei: “Het is niet de natuur zelf die wij waarnemen, maar de natuur die wij waarnemen.” Waarnemen is subjectief.

De waarnemer zelf neemt ook ruimte in. Soms fysiek omgrensd, zoals in het woord tuin (omtuind) en eigendom. Soms niet begrensd en bepaald door persoonlijke uitstraling. Soms als contactgebied, netwerk.

Het maakt duidelijk dat waarnemer en ruimte niet zijn te scheiden. Waarnemer en zijn waargenomen of beleefde ruimte, zijn één. De referentie voor de waarneming of beleving zou ik de innerlijke ruimte willen noemen. Innerlijke ruimte en uiterlijke ruimte zijn één.

‘Als planoloog organiseer ik voor eenieder dat de plek in dienst staat van persoonlijke groei in de verbinding aarde – mens.’

Zo gebeurt het ook dat wij ons een landschap of een ruimte (in kleur, geur, wind, geaard zijn) herinneren. Let op dit woord: We her-inneren wat we zien, voelen, etcetera; we maken het opnieuw (!) deel van ons innerlijk. Uiterlijk wordt her-innerlijkt. Innerlijk wordt met het fysieke buiten verbonden. In het ons weer her-inneren herijken we de verbinding van ons innerlijk en onze innerlijke ruimte met onze uiterlijke leefomgeving. Die leefomgeving is niet alleen ruimtelijk begrensd, maar bestaat – zoals gezegd – ook uit niet ruimtelijk te begrenzen ruimten van sociale omgevingen of netwerken, en van economische en culturele verbindingen.

Ruimte voor Rijping

Als planoloog heb ik nooit begrepen waarom ik mij zo druk maak over die ruimte. Totdat ik bovenstaande op mezelf leerde betrekken. Toen kwam ik niet meer weg met termen als 'ruimtelijke kwaliteit',

'afwegen van belangen' en 'participatie'. Het werd mij duidelijk dat mijn overtuiging voor mij de juiste inhoud aan mijn vak geeft.

Mijn centrale overtuiging; daar komt ie dan:

Wij zijn 'natuurlijke' en spirituele wezens en uitsluitend door één te zijn met de natuur (of ruimte of kosmos) en zo verbonden te zijn met 'natuur' en 'geest', groeien wij als natuurlijke en spirituele wezens. Deze groei is onze zingeving. Het gaat mij dus om één zijn en verbinden. Natuur en mens verbinden via de plek. Aarde en mens verbonden houden. Dat staat voor mij centraal.

Als planoloog organiseer ik dus verbinding tussen aarde/plek en mens. Ik organiseer voor eenieder dat de plek in dienst staat van persoonlijke groei in die verbinding aarde – mens; de plek voor innerlijke rijping van de mens (zoals Jan Huijgen mij in de workshop hielp). Als planoloog verbind ik innerlijke ruimte met de fysieke, sociaal-culturele en economische buitenruimte.

Dit was voor mij een openbaring. Mijn spirituele groeipad en mijn planologische groeipad bleken verrassend één. Zoals ik wist dat alles één is, was ik mezelf vergeten: ik ben ook opeens één. All-een. Al-one. Mag ik mijn rol als planoloog dan definiëren als

‘organisator van de betekenis van een plek voor innerlijke rijping van de mens in verbondenheid met die aarde (en kosmos)’?

Wilt u mij daar op aanspreken?

Maar is innerlijke ruimte dan geen vraag meer?

— De vraag rond innerlijke ruimte zie ik als een heldere signalering dat de mens niet alleen fysiek losraakt van de plek (elke plek is technisch om te vormen) maar dat de mens ook spiritueel of sociaal-cultureel losraakt. De mens (in Nederland) zweeft als het ware in een mondiale luchtlaag van internet, materieel genoeg en veiligheid. Dit losraken wordt veroorzaakt door de individuele ontwikkeling te vervangen door massa-ontwikkeling.

Oef, laat ik even uitleggen hoe ik dit zie. Het Maslov-model kennen we. Laten we even aannemen dat het model een werkbare weergave is van de treden van individuele ontplooiing. Maar, zo stelt de Tilburgse kunstenaar Wim Verhoeven, elke trede leidt slechts tot groei indien deze in individuele vrijheid wordt ontplooid. Andersom: de volgende trede wordt niet bereikt indien we deze als massaconsumptie aanbieden. Ik vind dit wel een goede gedachte van Wim, en ik redeneer verder.

We ontnemen mensen het recht om een eigen huis

‘We ontnemen mensen het recht om een eigen huis te bouwen, eigen kippen te slachten, eigen elektra aan te leggen, een vuurtje te stoken.’

te bouwen, eigen kippen te slachten, eigen elektra aan te leggen, een vuurtje te stoken. We ontnemen de mensen de waarden van het bestaan. In zijn boek *In Europa* beschrijft Geert Mak een gesprek over aansluiting bij de EU van een Oost-Europees land: 'Maar eerst, zei mijn wijze vriend, moeten jullie door een diep dal van nog meer armoede (...) En bovendien gaan jullie dingen van grote waarde verliezen: vriendschap, het vermogen om van weinig geld te kunnen leven, om dingen die kapot gaan te repareren, de mogelijkheid om zelf varkens te houden en thuis te slachten, de vrijheid om zoveel takken te verbranden als je wilt, en zo nog wat. Wat, hadden ze gezegd. (...) Ze wisten toen nog niet dat ze in het café binnenkort ook niet meer zouden mogen roken.'

Voor deze eerste treden van Maslov bieden we massaproducten aan. We maken alles tot afneembaar massaproduct, en smoren de individuele ontplooiing. We smoren de innerlijke rijping en daarmee smoren we de maat van innerlijke ruimte, we doden de verbinding tussen innerlijke en buitenruimte.

Dit ontnemen leidt tot nieuw primair gedrag van claims, van mijn en dijn, van geweld en bedreiging, van verlies aan waardigheid en betekenis/zingeving. We gaan terug naar af! De onderste laag van Maslov komt weer in zicht, zou de onheilsprofeet kunnen roepen.

¹⁸ *Geluksmomenten in de tuin*, nr 2 –2004; te bestellen via www.vruchtbareaarde.nl

¹⁹ www.historischemoestuinen.nl

— En zo kom ik bij mijn eigen interpretatie van het zorgen-dat-principe van minister Cees Veerman. Veerman heeft het motto ‘van zorgen voor, naar zorgen dat’, waarmee hij vooral de verantwoordelijkheid van de betrokken partijen wil benadrukken. In mijn versie gaat het er om dat we met elkaar Zorgen Dat mensen kunnen rijpen en groeien. We hoeven niet Voor hen te Zorgen. Dus een verpersoonlijking van de massaconsumptie ten dienste van de gemeenschap. Wij als maatschappij zorgen dat elk individu verantwoordelijkheid kan nemen voor de plek voor individuele, innerlijke rijping en voor de groei van de gemeenschappelijke verbinding van plek en aarde. Zo voelde ook Jan Biesheuvel het, denk ik, toen hij als landschapsman afscheid nam van zijn werk bij de gemeente Tilburg en zei: “De ruimtelijke lagenbenadering helpt om het systeem van de ruimte te begrijpen maar het is een methode. Waar het steeds om gaat, is de intrinsieke beleving van het systeem.” Krachtig

wijst hij als beleidsman op doorvoeling en verbonden zijn van werk en waarden, van plek en mens.

Het Paradijs

Laten we de weg naar het paradijs inslaan. Laten we zorg nemen voor een stukje Nederland. Al was het maar voor je eigen tuin. Innerlijke en uiterlijke ruimte komen prachtig bijeen in de tuin, zo is ook mijn eigen ervaring. De omsloten of ommuurde tuin – ‘paradijs’ in het Perzisch - biedt Geluk. Het Paradijs als omsloten tuin biedt Adam en Eva veiligheid, de muren houden de zwarte natuur buiten. Bart Hommersen beschrijft in de Vruchtbare Aarde dat de tuin als omtuinde of omheinde ruimte voldoet aan de drie grote geluksfactoren, zijnde (1) zingeving (betekenis voor eigen bestaan), (2) ergens bij horen (familie, dorp, eetgroep of alleen met God) en (3) structuur (begrensd, seizoengestuurd, zorgtaak).¹⁸ Elke tuin kan zo geluk bieden, elke tuin kan zo een plek zijn voor innerlijke rijping.

Ik ben betrokken bij het Belvedere-project ‘Historische moestuinen met nieuwe opdracht’¹⁹. Doel daarvan is deze moestuinen te behouden door hen te ontwikkelen en (her)nieuw(d)e functies te geven. Historische moestuinen blijken een vruchtbare voedingsbodem voor een nieuwe verbinding tussen de mens (bezo-

ker, tuinder en vrijwilliger) en de aarde (voedsel, geschiedenis en ritme). We ontdekken dat de plek van deze omsloten moestuinen bezinning geeft, waarde aan voedsel geeft en een nieuwe sociale binding legt met de stad en consumenten (herken ook: planet, profit, people). De ommuring houdt de wilde wereld buiten en brengt de drie geluksfactoren binnen bereik. Het geluk van tuinder en de bezoeker groeit. Hun innerlijke rijping krijgt op deze plek extra levens-middelen, letterlijk in voedsel, figuurlijk in zingeving. Dit is slechts een voorbeeld van wat 'verbindende planologie' kan doen. Wat het betekent voor mensen om zich verbonden te voelen met de buitenruimte; preciezer, om te ervaren dat innerlijk en uiterlijk één zijn. Het is de uitdaging om zo iedere plek betekenis te geven voor innerlijke rijping van de mens.

Gaston, dank voor de inspiratie! Fijn dat ú mijn verhaal wilde lezen.

'geen bloemen plukken'
zegt het bordje bij de boom
maar de wind leest niet

The mind still hungers
for its earth, its bounded
and open space, the term
of its final assent. It keeps
the vision of an independent
modest abundance. It dreams
of cellar and pantry filled,
the source well husbanded.
And yet it learns care
(...)
Wendell Berry, boer /
dichter in *Collected Poems* , 2004

Epiloog Gaston Remmers

Pleidooi voor een strategische onbevangenheid

Wanneer ik over innerlijke ruimte discussieer, valt me vaak een worsteling op bij mijn gesprekspartners. Ja, innerlijke ruimte, die ervaar ik juist als ik door de bossen wandel! Als ik fiets! Als ik niemand om me heen heb op een bergtop! In een mistig weiland! In een opgeruimde stad! Het lijkt daardoor alsof de grond wordt weggeslagen onder het mechanisme dat ik in de hoofdtekst van dit boek presenteer: immers, innerlijke ruimte bereik je juist door de buitenruimte kwalitatief goed in te richten, met veel aandacht voor groen en leegte en individuele behoeften. Dus niks geen gepuzzel met patronen en projecties. Als we het daarbuiten nu maar voor elkaar maken, dan komt het dik in orde. Ik herken dit als de uitwerpende reflex die ik in de hoofdtekst beschrijf.

We zijn een sluw volkje. Ja, het is waardevol om de inrichting van die buitenruimte kwalitatief zo hoogwaardig mogelijk te maken. De paradox is echter dat we die kwaliteit niet zullen bereiken als we de innerlijke ruimte niet ook op orde brengen en voeden²⁰. Dat is de centrale boodschap van het essay.

Een nieuw fundamentalisme?

Moeten we ons dan *en masse* storten op de vervol-

²⁰ Recentelijk is een boek verschenen van de Franse filosoof Alain de Botton (2006) waarin hij nagaat of we ons geluk architectonisch kunnen 'ontwerpen', in de dingen om ons heen (meubels, gebruiksvoorwerpen, gebouwen etc). De inzet van zijn boek loopt wederom via de uitwerpende spiraal: 'zouden we het daarbuiten kunnen regelen?' Zijn antwoord, tot zijn spijt, is dat dat maar ten dele het geval is.

²¹ Zie bijvoorbeeld Leget, 2001, en in het bijzonder het hele oeuvre van Ken Wilber (zie voor een overzicht Visser, 2000).

²² De physicist Hans-Peter Dürr (voormalig-directeur Max Planck instituut, Right Livelihood Award (alternatieve nobelprijs), 1987) spreekt in dit verband niet voor niets over 'we have to learn to think in a new way'. Immers, 'mind' en 'matter' zijn niet wezenlijk verschillend van elkaar. Dürr schreef het Potsdamer Manifesto 2005, een 21ste eeuwse versie van het Russell-Einstein manifest uit 1955 (Dürr et al 2005).

²³ Als we aan een beleving geen betekenis geven, wordt de beleving een ervaring zoals vele anderen. Er zit geen beleving achter. Betekenisgeving is een zeer goed anti-dotum tegen vervlakking. In tegenstelling tot (of wellicht in het verlengde van) de laatste jaren opgekomen fun-industrie en dito landschappen (Metz, 2000; Piët, 2004) stel ik voor om van een beleving economie naar een betekenis economie te gaan. En een dito landschap.

making van onze innerlijke ruimte? Zouden we het dan wel redden als we massaal inzetten op meer therapeuten, spirituele oefening, meer procesbegeleiders, en meer facilitatoren? Nee, ook dat is sectoraal denken. Mijn pleidooi is dan ook niet voor een nieuw fundamentalisme ('alles zit tussen de oren'), maar voor een strategische, toekomstgerichte houding ten aanzien van de ruimtelijke inrichting van Nederland. Daar hoort expliciete en indringende aandacht voor innerlijke ruimte bij - naast blijvende aandacht voor de buitenruimte.

De essentie is dat genoemde houding uitgaat van een directe en wederzijdse beïnvloeding tussen innerlijke ruimte en buitenruimte. Die vloeien voortdurend en naadloos in elkaar over, zoals in het lemniscaat-symbool (aangedragen door Ina Horlings). Ik ga uit van een aduale werkelijkheid, die ik met een duaal begrippenpaartogankelijk en hanteer-

baar probeer te maken (zie commentaar van Bertus Haverkort). Het besef van die adualiteit is uitermate belangrijk om gerichte actie te ondernemen, zowel met betrekking tot de innerlijke ruimte als de buitenruimte. Om die reden gaat aandacht voor innerlijke ruimte ook verder dan integratieve onderhandelingsstrategieën die zich afspelen in het communicatieve vlak (zie bijdrage van Noelle Aarts); het voegt een spirituele dimensie toe. Er zijn inmiddels meerdere (transpersoonlijk) psychologen, filosofen en theologen die deze innerlijke ruimte verkend hebben, en die spreken zonder terughoudendheid over een 'cartografie' en een 'stratificering' van de innerlijke ruimte²¹. Inmiddels wordt de spirituele dimensie allengs meer en meer gestaafd door modern natuurkundig onderzoek²².

Een radicaal uitgangspunt en een kader voor uitwerking

Het essay is geschreven naar aanleiding van een aantal zeer directe persoonlijke ervaringen waarbij ik de onmiddellijke wisselwerking tussen innerlijke ruimte en buitenruimte ervoer. Eén daarvan heeft u kunnen lezen in de opmaat voorin dit boek. Ik vermoed dat velen soortgelijke ervaringen hebben, maar er vervolgens aan voorbij gaan als iets 'dat nu

eenmaal gebeurt', als een eenmalige belevenis. Ik heb er echter betekenis aan gegeven; als radicaal uitgangspunt van het essay²³.

De commentaren die ik erop heb ontvangen, hebben getoond dat het essay uitwerking, verdieping, toetsing en verrijking nodig heeft - in theorie en praktijk. Er zijn vele invalshoeken die iets bijdragen aan het thema. Positief is dat vrijwel iedereen is geraakt door de kerngedachte. Maar de een voelt het concept intuïtief aan (Frank Strolenberg, Helmer Wieringa, Annete de Vries, Ina Horlings), de ander aarzelt op logische gronden en heeft behoefte aan een definitie van innerlijke ruimte (Bertus Haverkort, Noelle Aarts,). Sommigen menen dat innerlijke ruimte zo'n gevoelig thema is dat daarvoor het vertrouwen ontbreekt in de samenleving (Henk Oostindie), anderen geloven dat de psychologische fundering kan worden versterkt (Ina Horlings, Annette de Vries). Of dat de spirituele dimensie uitgewerkt moet worden (Jan Huijgen).

De een waardeert het dat ik de 'voorvragen' van de filosofie in de planologie inbreng, maar vindt dat ze ruimer moeten worden ingezet (Jan Huijgen), dat de relatie tussen tijd en ruimte meer verkenning behoeft (Govert Geldof), een derde zou willen weten wat het concept van innerlijke ruimte nu eigenlijk

²⁴ *Identificatieprocessen vinden plaats op verschillende niveaus (globaal, lokaal en individueel). Kern is steeds of dat waarmee iemand of een groep zich zegt te identificeren, aanvaard wordt binnen een omhullende context. Werken met identiteit is mijns inziens het benoemen van aanvaarde en het boven water tillen van ondergeschoven kwaliteiten. In een ander essay werk ik het begrip identificatieprocessen verder uit (Remmers, 2006).*

²⁵ *Het netwerk Energetische Landbouw is een van de netwerken Verantwoorde Veehouderij van WUR (www.verantwoordeveehouderij.nl).*

²⁶ *Daarmee wordt b.v. geëxperimenteerd op Centrum Venwoude te Lage Vuursche.*

²⁷ *Het COMPAS-netwerk (zie bijdrage van Bertus Haverkort) brengt een grote diversiteit aan ervaringen uit Afrika, Azie en Latijns-Amerika bij elkaar. Zie www.compasnet.org*

²⁸ *Hier is ook reeds groeiende aandacht voor. Zo heeft Agnes van den Berg in diverse publicaties al laten zien dat een groene omgeving een helend karakter heeft. Zie bijvoorbeeld *Van den Berg en Van den Berg*, 2001.*

toevoegt aan bestaande theorievorming over integratief onderhandelen (Noelle Aarts). Er zijn er ook die menen dat de focus teveel ligt op het reduceren van het kwantitatieve externe ruimtebeslag, terwijl het juist om de kwaliteit van de ruimte zou moeten gaan (Henk Oostindie, Bertus Haverkort).

Ik zou willen zeggen: ja, ja, dat klopt, dat behoeft allemaal uitwerking! Ik ben echter niet bij machte om dat alleen te doen, simpelweg omdat ik niet overal antwoord op heb. Ik zie het als mijn taak om in deze epiloog het kernidee van het essay aan te punten en zichtbaar te houden. Daarnaast voorzie ik het van een kader dat, naar ik hoop, ruim genoeg is voor allerhande verdieping, door u en anderen.

Wederzijdse beïnvloeding: beleving

De meest toegankelijke manier om de wisselwerking tussen binnen en buiten tastbaar te maken en

te onderzoeken is waarschijnlijk via het begrip *beleving*. Beleving, zou je kunnen zeggen, vindt plaats ‘ergens’ tussen de binnen- en buitenruimte. Zie figuur 5.

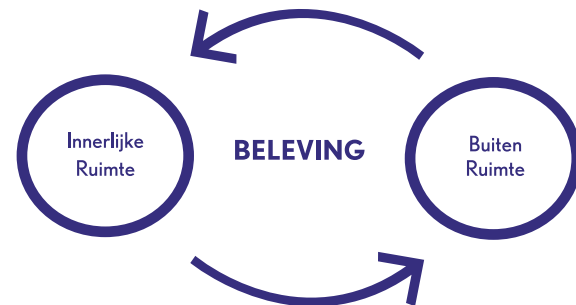
Beleving wordt als iets wispelturigs ervaren, de een vindt dit, de ander dat. En hoe meet je het dan? Toch mag de term zich in een grote belangstelling verheugen van zowel mensen uit de praktijk als van beleidsmakers. Zo is het tegenwoordig modieus om ‘de beleving van bewoners’ in planvormingsprocessen serieus te nemen. Natuurlijk, dat is belangrijk, vele jaren werd bewoners helemaal niets gevraagd, dus het werd eens tijd. Tegelijkertijd moet die beleving niet klakkeloos voor zoete koek worden aangenomen. Uitspraken over beleving worden teveel verabsoluteerd, te vaak op ‘face-value’ aangenomen. We dreigen daardoor het zicht kwijt te raken op waar die beleving voor staat.

In het essay roep ik juist op die beleving ter discussie te stellen: is wat ik beleef en zeg belangrijk te vinden, wel echt zo belangrijk voor mij? We hebben dringend behoefte aan methoden die ons in staat stellen om voorbij die eerste aannames te gaan: Is er niet iets dat van nog grotere waarde is? We moeten dus gaan van beleving, naar waardering en tot slot naar waarden, zoals ook Ina Horlings stelt. Identi-

teit is in deze een sleutelbegrip, als het tenminste opgevat wordt als een dynamisch concept, verwijzend naar identificatieprocessen op verschillende niveaus²⁴. Mijn stelling is dat naarmate een grotere waarde wordt aangeraakt, het ruimtelijk plan houdbaarder zal zijn. Het gaat dan raken aan diepere spirituele ervaringen (Jan Huijgen) en wereldbeelden (Bertus Haverkort), en wordt integraler.

Complex? Zeker. Kansrijk? Ook. Bij uitstek in deze tijd van ogenschijnlijk botsende wereldbeelden en religies. Hierin ligt een grote uitdaging voor vernieuwende procesmethodieken.

Tegelijk duikt opnieuw een paradox op: om iets van waarde 'aan te raken', heb je een waardevolle context nodig. In wat voor omstandigheden zijn mensen immers ontvankelijk voor wat hen werkelijk raakt, voorbijgaand aan ingesleten, patroonmatig gedrag? Dat zijn vaak settings met een hoge ruimtelijke kwaliteit, met een grote aandacht voor menselijke waarden, waardigheid en interactie, en met aandacht voor de niet-cognitieve aspecten van mens-zijn. Om die reden zijn plekken met een grote natuur- of cultuurhistorische beleving stimulerend voor het verhogen van raakbaarheid, en werkt fysieke activiteit (zoals sporten, tuinieren of knutsel-

Figuur 5. Schematische weergave 'Beleving'

len) geestverruimend. Het is de drijvende motivatie achter zorgboerderijen, groene vergadercentra, het ont-stressen van managers op de boerderij, de bekende 'hei-sessies' van een bedrijf, en ook de opkomst van de 'creative class' zoals Bill Florida die heeft beschreven. De werking van een verblijf in die ruimten staat of valt echter met de kwaliteit van de interactie die plaats heeft (zie Markvoort en Boel, 2007). Nogmaals: we redden het dus niet als we inzetten op meer groen, meer cultuurhistorie en meer sport. We redden het evenmin als we inzetten op meer therapeuten, meer procesbegeleiders, en meer facilitatoren. We redden het wel als we ons bewust worden van de onmiddellijke en directe wisselwerking tussen binnen en buiten. De radicale vraag met betrekking tot de innerlijke ruimte die we ons vervolgens moeten stellen, is niet waarom de ene persoon de ene ruimte zus en de

andere ruimte zo ervaart, maar waarom de ene persoon dezelfde ruimte steeds wisselend beleeft. Dat zegt iets over de innerlijke ruimte die we hebben. Vraagt u zich eens af: waarom heb ik een opperbest humeur terwijl het pijpenstelen regent, en bekijk ik het mooiste Toscaanse landschap met treurnis? Waarom zie ik de ene keer zoveel meer om me heen dan de andere keer, terwijl ik op de fiets forens van Amersfoort naar Leusden? Hoe is het mogelijk dat je kind de kou niet voelt aan zijn blote voeten als het speelt op het strand bij donker weer en slechts 12 graden, en blèrt wanneer het aangenaam weer is?

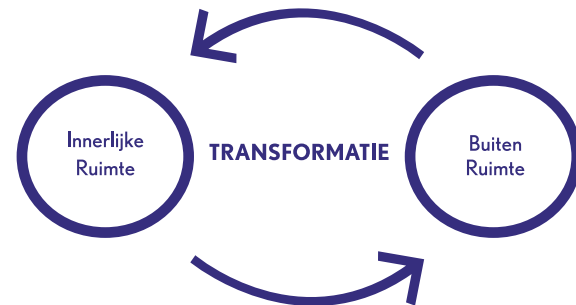
Innerlijke ruimte en transformatie

Omdat de wisselwerking tussen binnen en buiten onmiddellijk en direct is, is 'beleving' eigenlijk een ontoereikende term om de relatie tussen die twee te vatten. Feitelijk is er sprake van een voortdurende wederzijdse *transformatie*. Zie figuur 6.

Het is niet alleen zo dat we onze beleving van de buitenruimte kunnen sturen door onze innerlijke ruimte anders in te richten; we kunnen de buitenruimte ook daadwerkelijk transformeren. Ik heb het er hier niet over dat partijen na een goed en openhartig gesprek plots met elkaar door één deur kunnen, dat ze het licht gevonden hebben, en zich

daadkrachtig zetten aan de (her)inrichting van de ruimte. Het gaat mij hier om recente bevindingen dat fysieke materie daadwerkelijk transformeert door een andere houding. De Japanse kunstenaar en wetenschapper Masaru Emoto heeft laten zien dat waterkristallen veranderen onder invloed van de aard van de aandacht die erop gericht wordt. Zijn foto's illustreren iets dat de spirituele leraren al eeuwen verkondigen, en quantum fysici meer recentelijk: aandacht creëert groei, verandering (Emoto,2005; Arntz et al, 2006). Zelf heb ik de proef van Emoto herhaald met rijst. En het is werkelijk fascinerend om te zien dat rijst waar ik wekenlang 'ik hou van je' tegen heb gezegd gedurende die tijd een totaal verschillende structuur, beschimmeling en geur heeft gekregen dan de rijst waartegen ik 'ik haat je' heb lopen roepen. Momenteel doet Cees Kamp aan de Universiteit Wageningen onderzoek naar de aard van dit fenomeen.

Als we de radicaliteit van dit gegeven accepteren, ontstaat een heel nieuwe manier om aan ruimtelijke kwaliteit te werken. Het microscopische niveau waarop dit onderzocht is, doet slechts vermoeden wat er gebeuren kan als je het extrapoleert naar grotere schaalniveaus.

Figuur 6. Schematische weergave 'Transformatie'

De transformatieve kwaliteit van intentie en aandacht is ook het uitgangspunt van een langzaam groeiende groep mensen die zich met 'energetische' processen bezighouden. Het blijkt dat een deel van die processen redelijk snel binnen bestaande paradigma's kan worden verklaard, omdat ze verwijzen naar bijvoorbeeld electromagnetische velden. Momenteel brengt het Netwerk Energetische Landbouw kennis en ervaring hierover bij elkaar²⁵. Andere fenomenen zijn nog lastiger grijpbaar, maar daarom niet minder interessant (zie o.a. Andeweg, 2001). Afstemming tussen mensen kan op hele andere manieren plaats vinden dan via taal of symboliek²⁶. Daarin valt ook nog heel wat te leren van niet-westerse culturen²⁷. Evenzo geldt dit voor de relatie met onze fysieke omgeving. 'Praten met bomen' wordt dan ineens niet meer het werk van een zonderling, maar een innovatieve, en misschien wel krachtige

manier om ruimtelijke issues te lijf te gaan (zie Van Lippe-Biesterfeld, 2003).

Ook hier vestig ik de aandacht op de transformatieve kracht van innerlijke ruimte op de buitenruimte en niet andersom. Juist omdat het zo in de lijn der verwachting ligt om te laten zien hoe de buitenruimte ons innerlijk verandert²⁸. Het gaat steeds om een co-creatief en co-evolutionair proces. Hoe innig de verknoping is tussen binnen en buiten, en daarmee ook de verstrengeling van beiden in het transformatieproces, blijkt uit het recente belevingsonderzoek naar de ruimte van de Raad voor ruimtelijk, milieu- en natuuronderzoek (In 't Veld et al, 2005). Een van de meest saillante resultaten ervan – haast verstopt tussen de stapels verzamelde data – is het gegeven dat respondenten op momenten van ontroering hun mentale ruimte oprekken (pagina 74 van het rapport). Momenten waarop ook de buitenruimte anders gezien en gewaardeerd wordt. Het zijn momenten waarop mensen 'raakbaar' worden, en dat zijn precies de momenten waarop transformaties kunnen plaatsvinden. Daarmee wordt 'raakbaarheid' een van de belangrijkste uitdagingen, ja zelfs premisse, in ruimtelijke ordeningsprocessen. Het moet dus, om het plat te zeggen, persoonlijker. (zie ook bijdrage van Hans Hillebrand).

De bestendigheid van transformatie
Eenmaal getransformeerd, altijd getransformeerd?
Helaas. Hoewel de herinnering misschien zal blijven, voegt het getransformeerde zich weer langzaam naar de meestal ongetransformeerde omgeving. We kennen allemaal de momenten dat we creatief en geïnspireerd zijn, dat we ons verbonden weten. En we verbazen ons er dan over dat dat gevoel ook zomaar weer weg kan zijn. Dat het effect van een sessie 'lateraal denken' alweer is verstomd. Dat de organisatieverandering niet is bereikt na een gloedvol betoog van de directeur. Dat de relatie van de overheid met de burger niet duurzaam is verbeterd na een boeiende interactieve planvormingssessie. Om die reden is een bewustzijn van de voortdurende wisselwerking tussen ons innerlijk en onze omgeving niet genoeg. Zowel de innerlijke als de buitenruimte hebben veel baat bij *actief* onderhoud.

Govert Geldof wijst op de neiging om een geslaagd, kwalitatief hoogwaardig ontwerp van een wijk of een stadsrand aan zichzelf over te laten, waarna een periode van verval inzet, en er vervolgens met zeer veel extra investeringen een nieuwe 'kwaliteit' moet worden gedefinieerd en gerealiseerd. Kenmerkend voor al deze gevallen is dat 'kwaliteit' niet wordt onderhouden, niet voortdurend opnieuw wordt beke-

'Velen die zich in de privé sfeer ontwikkelen, houden bij terugkeer in de maatschappij hun nieuwe visie moeilijk staande.'

ken en gedefinieerd. Een voortdurende herdefinitie leidt steeds weer tot kleine aanpassingen, waardoor wat als kwaliteit wordt gezien geleidelijk verandert en bij de tijd blijft. Bovendien is het per saldo goedkoper. Het is een zogeheten adaptief ontwerp. Zie figuur 7.

Wat voor het adaptief ontwerpproces van de buitenruimte geldt, geldt evenzeer voor het adaptief ontwerpproces van ons menszijn. Onze uitdaging is: hoe houden wij ons zelf 'op kwaliteit'? Dit onderhoud heeft twee dimensies: een individuele en een sociale.

Individuele dimensie van onderhoud

Niet zo lang geleden zag ik een documentaire op Discovery Channel. Het programma volgde de sporen van een Amerikaanse vrouw in Japan, die zich een specifieke karate-methode probeerde eigen te ma-

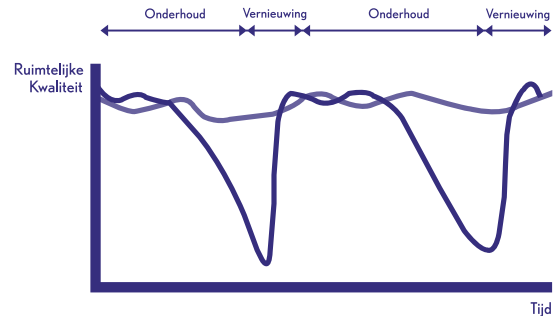
ken. Ze bezocht talloze dojo's en karate meesters. Plots drong het tot me door. Deze karate-methode is niet meer en niet minder dan een *vrijheidspraktijk*. De vrouw was zich niet alleen aan het bekwamen in een sport, maar in een manier van leven. Een zeer gestileerde en expliciete vrijheidspraktijk, met duidelijke opvattingen over hoe je jezelf in conditie houdt en verheft. Gebaseerd op een aantal veronderstellingen over verleidingen en hoe je daaraan weerstand moet bieden, en een hiërarchie van waarden.

Ik leen de term vrijheidspraktijk van filosofe Karen Vintges (2003). Mijn stelling is dat iedereen een vrijheidspraktijk uitoefent. Dat wil zeggen, iedereen brengt een serie soms expliciete, maar meestal impliciete, gedragsregels in praktijk, waarvan hij of zij denkt dat hij of zij er beter van wordt, in conditie blijft. Sommigen gebruiken tv om bij te komen, anderen weten dat ze daarvan niet uitrusten en doen wat anders. De een mediteert elke ochtend, de ander zweert bij hardlopen in het bos, en een derde heeft er baat bij om conflicten meteen uit te praten. Een vierde doet halfjaarlijks een cursus emotioneel lichaamswerk, een vijfde gaat regelmatig een week-einde uitwaaien aan zee, en een zesde laaft zich elke zondag aan de mis in de kerk. Individuen putten voor hun *vrijheidspraktijken* uit het culturele repertoire dat

hen ter beschikking staat. Met de globalisering van de wereld is het culturele repertoire waarover wij, in ieder geval in Nederland, de beschikking hebben enorm vergroot.

De sociale dimensie van onderhoud

Het boeiende van het begrip 'vrijheidspraktijk' zoals Vintges dat gebruikt, is dat ze verder gaat dan 'regels voor het goede leven' (zie bijvoorbeeld Schmid, 2000) en individualiteit verbindt aan collectiviteit. Vintges signaleert een koppeling tussen zelfcreatie op individueel niveau, en een toegenomen aandacht en zorg voor de naaste omgeving. Het is een engagement dat op kleinschalig niveau werkzaam is: bewoners die hun buurt aanpakken, initiatiefgroepen op het platteland die zich inzetten voor een betere regio (Remmers et al, 2002). Het blijkt dat als mensen zich kunnen inzetten voor iets waar ze direct invloed op kunnen uitoefenen, ze wel degelijk in staat zijn om iets tot bloei te laten komen. In dat licht bezien, zou ik willen zeggen, is de aandacht voor interieur design niet alleen een teken van welvaart en individualisme, maar een ontluikende poging om de meest nabije omgeving tot bloei te brengen. In dat licht is ook de opkomst van 'gated communities' niet alleen een antwoord op ervaren

Figuur 7. Onderhoud en vernieuwing van ruimtelijke kwaliteit (aangepast overgenomen uit Geldof, 2004: 74)

Legenda: De donkere lijn weerspiegelt hoe gewoonlijk perioden van beheer en vernieuwing elkaar afwisselen, met grote geconcentreerde inspanningen om ruimtelijke kwaliteit te creëren. De lichte lijn geeft het adaptief proces weer, waarin onderhoud en vernieuwing eigenlijk naadloos in elkaar overgaan, met kleinere en gedoseerde inspanningen.

onveiligheid en een teken van doorgeschoten neoliberal individualisme, maar ook een manier om iets af te grenzen zodat het tot waarde gebracht kan worden. De vraag die dan gesteld moet worden is: kan de zorg die 'uit' de terugkeer naar het individuele niveau spreekt, worden herkend en aangesproken als een poging om in ieder geval op individueel niveau voldoende onderhoud aan de wisselwerking tussen binnen en buiten te plegen? En is het dan niet de hoogste tijd dat we op collectief niveau dat onderhoud weer mogelijk maken? Daarbij gaat het niet om nieuwe regels, of het strikt handhaven ervan, maar het reflexief ermee omgaan.

Henk Oostindie stelt in zijn bijdrage in deze bundel dan ook terecht dat individuele groei vanuit innerlijke ruimte mooi is, maar dat dat plaats vindt in een geïnstitutionaliseerde omgeving, waarin regels,

procedures, en andere routines de overhand hebben en langgeworteld zijn. Zeer sterke, zichzelf versterkende patronen. Het geeft precies aan waarom velen die zich in de privé sfeer 'ontwikkelen' en innerlijke ruimte en nieuwe handelingsperspectieven verworven hebben, het bij terugkeer in de maatschappij heel moeilijk hebben om de nieuwe visie staande te houden. Zowel hun sociale als hun werkomgeving is meestal nauwelijks ondersteunend aan hun transformatie, want daar worden meestal geijkte patronen afgedraaid. Meer algemener: onze cultuur, onze huidige collectieve vrijheidspraktijken zijn niet toereikend voor duurzame verandering. Ze zijn niet afdoende voor 'een leven lang leren'. De scheiding tussen publiek en privé is te groot, te absoluut.

Patronen en zelfreferentialiteit

Over geijkte patronen en standaard procedures in de geïnstitutionaliseerde wereld weten bestuurskundigen mee te praten. Er wordt vaak naar verwezen onder de noemer 'zelfreferentialiteit', of populairder, 'tunnelvisie'. De zelfreferentialiteit, aldus Schaap (1997), 'verklaart (...) waarom overheidsprogramma's lang blijven bestaan en waarom overheidsorganisaties bij tegenvallende beleidsre-

sultaten reageren met aanscherping en verfijning van bestaande beleidsprogramma's'.

Ook individuele patronen spelen zich af in het zelf-referentiële veld. Dat is ook een van de redenen waarom ze zichzelf versterken, en ze moeilijk te doorbreken zijn. Met andere woorden: wij 'leven' allemaal in een tunnelvisie. Een tunnelvisie is een zeer alledaags iets. Een nieuw verworven visie is niets anders dan een nieuwe tunnelvisie. De paradox is dat een tunnelvisie ons ondersteunt. Een tunnelvisie is iets krachtigs, en helpt ons dingen neer te zetten, en de juiste – passende – zaken te herkennen uit onze omgeving.

Waar het om gaat in de spiritueel-communicatieve benadering van de ruimte, is dat wij regelmatig onze tunnels durven te verlaten, en ons daarin kwetsbaar tonen. Het vereist moed om uit de tunnel te stappen. Zo was het niet gemakkelijk voor me om precies te benoemen wat er aan de orde was tijdens het gesprek met mijn voormalig werkgever (zie voorbeeld in de opmaat tot het essay); vaker ben ik gevangen in overtuigingen als 'ik hoor logisch te beargumenteren dat ik zus-en-zo vind', 'ik moet me weerbaar tonen' of 'ik zal eens laten zien wat ik kan'. Filosoof Harry Kunneman (2005) heeft het in dit verband over het 'dikke-ik' dat al

schreeuwend, zeurend, brallend en jankend ruimte inneemt, en zo een negatieve invloed uitoefent op zijn omgeving. Vandaar dat hij ervoor pleit voorbij dat dikke-ik te gaan.

Dat kan alleen het individu zelf. Ga je voorbij je dikke-ik, dan kun je andere mogelijkheden zien, die ook buiten je eigen tunnel liggen. Een ander reikt je dan niets nieuws aan, maar jij laat je raken. Mijn ervaring is dat oefeningen in innerlijke ruimte het ons mogelijk maken om ons meer te laten raken, en dus vatbaarder te worden voor een breder perspectief. Dat betekent dus ook dat communicatie en discussie over de kwaliteit van de buitenruimte enorm kan worden verbeterd als we er in slagen onze innerlijke ruimte vaker op te zoeken en te vergroten.

Het verlaten van de tunnel staat gelijk aan het betreden van de innerlijke ruimte. Het maakt ons meer fluïde, en tegelijk consistent. Ik zou daarom

de uitspraak van Lucebert willen omkeren en parafaseren: niet ‘alles van waarde is weerloos’, maar ‘al het weerloze (of kwetsbare) is van waarde’.

Innerlijke ruimte en transitie

Toch moeten we ook voorbij transformatie. Het feit dat binnen en buiten elkaar direct beïnvloeden en transformeren, wil nog niet zeggen dat die transformatie blijvend is, zelfs niet met onderhoud. Sommigen zijn in staat een nieuw inzicht radicaal betekenis te geven, en grote, moedige stappen te zetten om iets nieuws te realiseren. Anderen hebben een langere weg nodig. We stammen van de apen af, zijn dieren, en in ons zit ook een portie overlevingsdrang, waarin kwetsbaarheid en raakbaarheid niet hoog scoren.

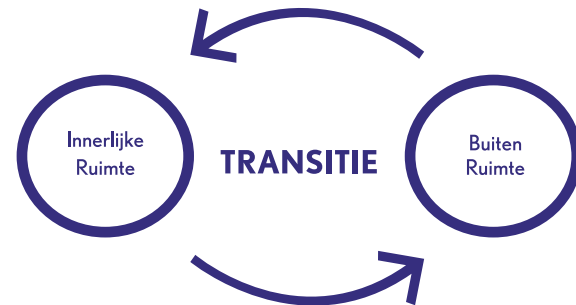
Transformatie is voor de meeste individuen een langzaam proces. Maar het kost zeker tijd voor een

maatschappij als geheel. Transformatie van een samenleving betekent dat persoonlijke transformaties verbonden raken met institutionele en culturele transformaties. Dat geleidelijk aan nieuwe, collectieve vrijheidspraktijken worden gecreëerd. Innerlijke ruimte en buitenruimte zijn dus ook op een derde wijze met elkaar vergroeid. Zie figuur 8.

Pleidooi voor een strategische onbevangenheid
Transitiedenker Jan Rotmans (2003) beschrijft drie niveaus waarop transities inhaken: het micro, het meso en het macroniveau. Bondig gezegd bestaat het mesoniveau uit de status quo, het heersende denken en doen, het macroniveau uit de vergezichten die vrijdenkers aandragen, en het microniveau uit de praktijk, waar dagelijks wordt ervaren hoezeer de regels die op mesoniveau worden afgekondigd niet sporen met de werkelijkheid van alledag. Op microniveau zit de woede, en de roep om verandering, de eerste pogingen om iets anders te creëren, die overigens vrijwel altijd gedoemd zijn te mislukken vanwege de ijzeren greep van het mesoniveau. Dat zal pas veranderen na beïnvloeding door ogenschijnlijk onverdachte personen of gebeurtenissen op macroniveau. Mijns inziens zijn binnen een individu analoge niveaus te herkennen.

Met andere woorden: weerstand is een natuurlijk gegeven, overlevingsdrift ook, net zoals het verlangen tot verandering en het zien van de mogelijkheid tot verandering. Dat betekent ook dat wanneer we meer aandacht willen besteden aan innerlijke ruimte, en de transformatieve kracht van innerlijke ruimte op de buitenruimte willen benutten, dat we niet alleen het verlangen en de mogelijkheid tot veranderen moeten volgen, maar ook de weerstanden en overlevingsdriften die hier niet bij gebaat zijn, moeten respecteren. Dat op zich is al een oefening in innerlijke ruimte.

Het geeft dus geen pas om te koop te gaan lopen met onze kwetsbaarheid. Waar het wel om gaat, is strategisch te werken aan het creëren van een context van ontvankelijkheid, van situaties waarin mensen zich veilig kwetsbaar kunnen tonen. Dit betekent onder meer het bespreekbaar maken van innerlijke ruimte, het uitdiepen en verrijken van de verbinding tussen binnen- en buitenruimte (conceptueel en empirisch) en het in de praktijk toetsen en documenteren van de werkzaamheid ervan. Ik pleit voor het op gang brengen van een transdisciplinair gesprek (en onderzoek), voor ontmoetingen tussen filosofen, sociologen, psychologen, spiritu-

Figuur 8. Schematische weergave 'Transitie'

ele leraren, therapeuten, planologen, complexiteitsdenkers, landschapsontwerpers, architecten, kunstenaars, bestuurskundigen enzovoort. Ik pleit ook voor een publieksdebat, voor het uitdenken en oefenen van experimentele werkvormen in gebiedsontwikkelingsprocessen en ruimtelijke planvorming, en ja, ook voor het doorgaan met het creëren van kwalitatief hoogwaardige buitenruimte. Misschien zelfs wel voor een EHS-achtige hoofdstructuur van de innerlijke ruimte – waar dan ook cultuurhistorische en andere contemplatieve plekken thuishoren. Tegelijk moet dit niet ontaarden in een beleidsmatige afstandelijkheid en beperking als ‘het creëren van de condities waarbinnen partijen in de maatschappij kunnen opereren’. Partijen in de maatschappij, dat zijn anderen. En het gaat niet over de anderen. Het gaat over ons. Iedereen die zich bemoeit met de ruimte in Nederland kan er niet onderuit om zelf

de eigen innerlijke ruimte te onderzoeken en op te rekken. Totale inclusiviteit. Geen gebiedsontwikkeling zonder persoonlijke ontwikkeling. Geen buitenruimte in Nederland zonder innerlijke ruimte. Om met Ken Wilber te spreken: *No boundary*.

Dankbetuiging

Ik ben de schrijvers van de commentaren op het oorspronkelijke essay bijzonder dankbaar voor hun reflecties, ze hebben me erg geholpen mijn gedachten te scherpen ten behoeve van de epiloog. Evenzeer denk ik met plezier aan de sessies met Nico Beun, Hans Hillebrand en Paul van Bree van InnovatieNetwerk. Figuur 5 uit deze epiloog werd in een van deze sessies geboren, en werkte inspirerend en verbindend. Rosa Lucassen (Echte Welvaart) ben ik dankbaar voor haar bondgenootschap bij het ontwikkelingsproces van zowel de workshop van september 2005 als deze publicatie. Ik dank Mieke Fiers voor haar geduld en haar redactionele suggesties en aanpassingen, en Marieke Peters voor de vormgeving van dit boek.

Amsterdam, 3 november 2006

Referenties

- Andeweg, H., 2001: *In resonantie met de natuur*. Utrecht/Antwerpen: Kosmos-Z&K Uitgevers.
- Arntz, W., B. Chase en M. Vicente, 2006: *What the bleep do we know?!: ontdek de werkelijkheid achter de werkelijkheid*. Servire, Kosmos-Z&K Uitgevers.
- Botton, A. de, 2006: *De architectuur van het geluk*. Atlas, Amsterdam Antwerpen
- Dürr, H.P. D. Dahm en R. zur Lippe, 2005: *Postdamer Manifesto: we have to learn to think in a new way*. Oekom Verlag München.
- Emoto, M., 2005: *De boodschap van water* Uitgeverij Ankh-Hermes.
- Geldof, G. 2004: *Omgaan met complexiteit bij integraal waterbeheer. Op weg naar interactieve uitvoering*. Tauw, Deventer.
- In 't Veld, R. L. Mertens, M. van Vliet en F. Basten, 2005: *Gekrulde ruimte: gesprekken over de beleving in ruimtelijke inrichting*. RMNO, Den Haag.
- Kamp, C. 2002: Wat is water? <http://www.xs4all.nl/~ceeskamp/watiswater.pdf>. Zie ook: <http://www.wb-online.nl/index.php?krant/debat.php?k=0721>
- Kunneman, H., 2005: *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Humanistic University Press, Amsterdam.
- Leget, C. 2003. *Ruimte om te sterven*. Lannoo, Tiel.
- Markvoort, R. en A. Boel, 2007: *Van Buiten Leren. De groene omgeving voor leren, groeien en ontwikkelen*. Verschijnt medio 2007.
- Metz, T., 2000: *Pret! Leisure en Landschap*. NAI uitgeversPiët, S., 2004: *De emotiemarkt: de toekomst van de beleviseconomie*. Pearson Education.
- Piët, S., 2004: *De emotiemarkt: de toekomst van de beleviseconomie*. FT Prentice Hall, Pearson Education.
- Remmers, G.G.A., R. van Broekhuizen en J.D. van der Ploeg, 2002: *Initiatiefgroepen op het platteland, naar het creëren van koppelingen tussen praktijk en beleid*. Wageningen Universiteit.
- Remmers, 2006: *The spectrum of endogenous development*. Bijdrage voor de conferentie Endogenous development and biocultural diversity, Geneva, 3-5 oktober 2006. pp. 10.
- Rooy, P. van, A. Luin, en E. Dil, 2006: *Neder Land Boven Water*. Praktijkboek gebiedsontwikkeling.Habiforum, Nirov, VROM.
- Rotmans, J., 2003: *Transitiemanagement: sleutel voor een duurzame samenleving*. Van Gorcum, Assen.
- Schaap, L. 1997: Bestuurskunde als bestudering van sociale systemen: 'Theorie der Verwaltungswissenschaft' en ander werk van Niklas Luhmann. In: *Bestuurskunde* 6(6):277-290.
- Schmid, W., 2003: *Filosofie van de levenskunst, een inleiding in het mooie leven*. Arbo.
- Van den Berg, A. en M. van den Berg, 2001: *Van buiten wordt je beter*. Bijlage bij het Jaarboek van Alterra, 2001.
- Van Lippe Biesterfeldt, I. 2003: *Aarde ik hou van jou*. Uitgeverij De Kern.
- Vintges, K., 2003: *De terugkeer van het engagement*. Boom, Amsterdam.
- Visser, F., 2001: *Ken Wilber - denken als passie*. Lemniscaat

Denk mee!

Zo binnen, zo buiten. Gebiedsontwikkeling loopt parallel aan de kwaliteit van de persoonlijke ontwikkeling van de betrokkenen, veronderstelt Ina Hurlings. Ken je zelf situaties waarin een verruiming van je eigen perspectief de ontwikkeling van je omgeving positief beïnvloedde?

Jan Huijgen pleit voor het duurzaam maken van de relatie tussen binnen en buiten. Het essay stelt echter dat de relatie tussen binnen en buiten er altijd en onmiddellijk is. Wat betekent dan het 'duurzaam maken' van die relatie in dit verband?

Aan IR kleeft een 'soft' imago, aldus Noelle Aarts. Hoe kun je de relatie tussen IR en BR dan toch bespreekbaar maken en in de praktijk inzetten? Kortom: verzin een marketingstrategie voor $IR \infty BR$.

Cultuurhistorie geeft meer IR, zo stelt Frank Strolenberg. Maar geldt omgekeerd ook dat een grotere IR leidt tot meer betekenisvolle plekken? En welke tools zijn daar dan voor?

Het werken met vertegenwoordigers die alleen vanuit geagregeerde belangen kunnen spreken, werkt niet meer in gebiedsontwikkeling, zegt Hans Hillebrand. Hoe moet het dan wel?

Bertus Haverkort stelt dat de wijze waarop we in Europa met de ruimte omgaan, voortkomt uit een dualistisch wereldbeeld, waarin mens en natuur van elkaar gescheiden zijn. Dit pakt negatief uit, volgens Haverkort. Hoe kunnen we toegroeien naar een a-duaal wereldbeeld?

Planologie is het voortdurend onderzoeken van je eigen motieven en behoeften en hoe je daarmee in relatie staat tot je omgeving, zegt Annette de Vries. Een planoloog organiseert verbinding tussen aarde en de mens, zodat elke plek in dienst staat van innerlijke rijping, zegt Helmer Wieringa. Is dit vage kletsboek of hebben zij hiermee de essentie van planologie te pakken?

Creativiteit in gebiedsontwikkeling ontstaat pas als mensen zich blootgeven, zegt Hans Hillebrand. Hoe kun je misbruik van die kwetsbaarheid voorkomen?

De externe klok – dat wat het sociale systeem van ons verwacht - domineert ons handelen, en ook ruimtelijke inrichtingsprocessen, zo stelt Govert

Geldof. Daartegenover staat de interne klok, waarin sensibiteit, adaptatie en zelf-organisatie centraal staan. Het is echter niet zo eenvoudig om te schakelen van de externe naar de interne klok, niet als individu, en ook niet als collectief. Bedenk een aantal strategieën om die omschakeling mogelijk te maken.

Uiteenlopende toekomstvisies en belangentegenstellingen karakteriseren plattelandsontwikkelingsprocessen, en daarnaast ontbreekt het nogal eens aan wederzijds vertrouwen, zo stelt Henk Oostindie. Het lijken gegevens die het werken met innerlijke ruimte uitsluiten. Bedenk een werkwijze waarin juist vanuit de creatie van innerlijke ruimte deze belangentegenstellingen en gebrek aan vertrouwen het hoofd wordt geboden.

Hoe nu verder? Voorstel voor een *Community of Practice*

IR ∞ BR

Het in dit boek aangekaarte onderwerp biedt geen pasklare antwoorden of recepten voor actuele ruimtelijke kwesties. Het biedt wel een perspectief van waaruit die kwesties benaderd kunnen worden. Daarvoor behoeft het perspectief vertaling, invulling, uitwerking en verdieping.

Dit kan op een effectieve manier gebeuren via een Community of Practice (CoP). Aan deze CoP nemen mensen met uiteenlopende achtergronden deel, op persoonlijke titel, die enerzijds hun kennis en ervaring aangaande het thema inbrengen, en anderzijds graag willen leren van die van anderen. Dit doen zij om al doende hun professionele praktijk te verrijken, en het thema te helpen uitbouwen en volwassen te maken.

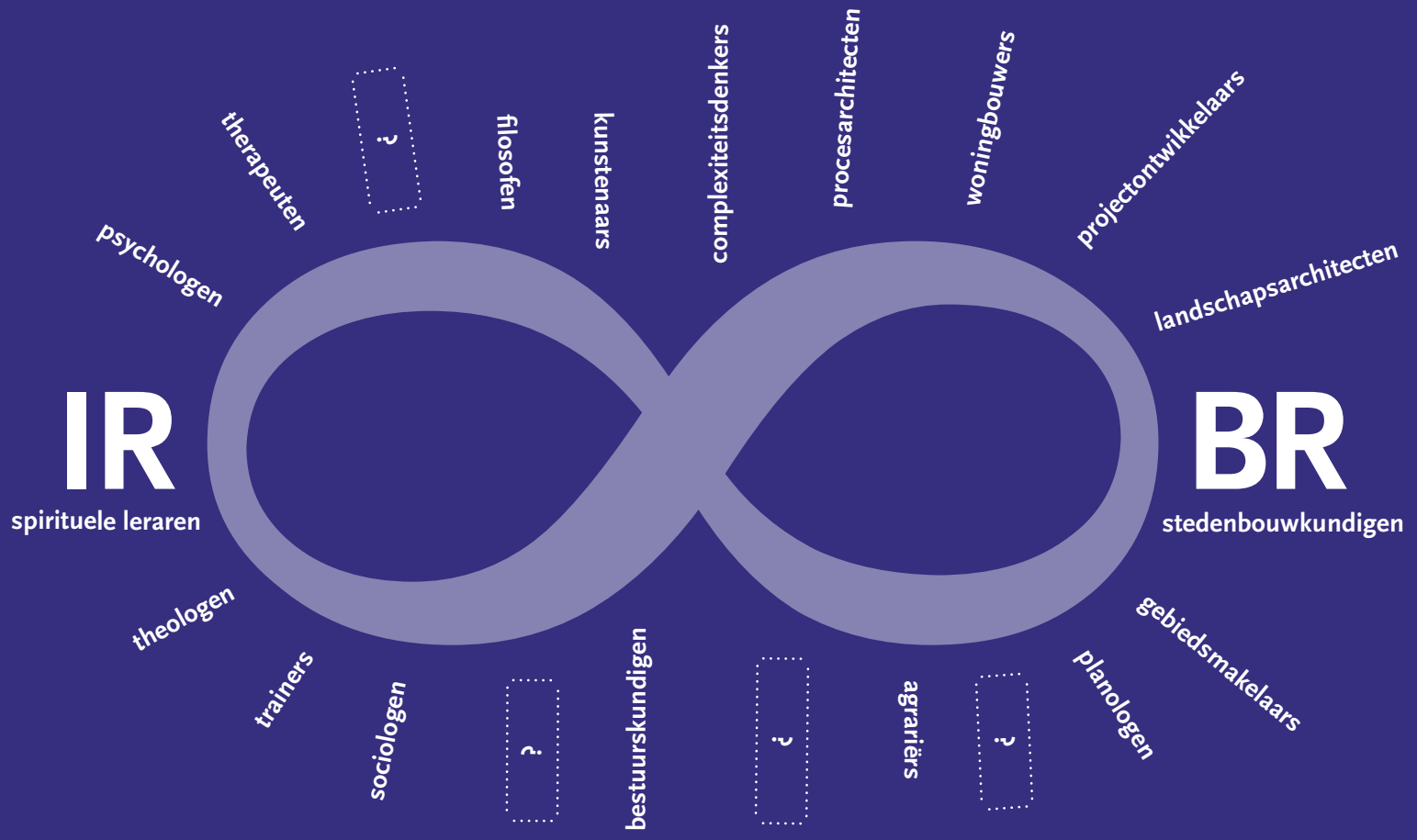
Het in de epiloog uitgewerkte kader (beleving – transformatie - transitie) zou als vertrekpunt voor de organisatie van de CoP kunnen dienen. Het biedt de gelegenheid om zowel praktijkgerichte toepassingen uit te werken (bijvoorbeeld vernieuwende vormen van procesvoering in gebiedsontwikkeling, betekenis van innerlijke ruimte in multiculturele interactie), als conceptueel, empirisch en kunstzinnig onderzoek te kaderen (bijvoorbeeld over de transformatieve kwaliteit van innerlijke ruimte, het in beeld brengen van alledaagse vrijheidspraktijken). De CoP zelf is een prima uitvalsbasis om een context van ontvankelijkheid te creëren, en de output van de CoP kan ingezet worden in publieksdebat.

Voor een werkzame CoP is het nodig dat partijen en deskundigen aan beider zijde van de lemniscaat deelnemen (zie tekening). Dat betekent psychologen, therapeuten, trainers,

theologen en spirituele denkers aan de ene kant, planologen, landschapsarchitecten, bouwkundigen, geografen, bestuurskundigen enzovoort aan de andere kant. En tot slot nog een grote categorie kennishebbenden en ervaringsdeskundigen die zowel in het ene als het andere domein vertoeven, naar eigen inzicht, of die zich anderszins aangesproken voelen door het thema. Het gaat niet alleen om professionele kennisvermeerderaars, maar juist ook om mensen of partijen met een praktijkgerichte missie, zoals woningbouwcoöperaties, gebiedsmakelaars, natuurbeheerders, opbouwwerkers. Zij zijn bij uitstek de partijen die levende casussen kunnen aanleveren waarbinnen 'op locatie' de toegevoegde waarde van innerlijke ruimte kan worden getoetst en ontwikkeld. Enige voorwaarde voor deelname is een intuïtieve nieuwsgierigheid naar de wisselwerking tussen de binnen- en de buitenruimte.

De presentatie van dit boek is bedoeld als het startschot van deze Community of Practice IR ∞ BR.

Aanmelden kan door contact op te nemen met:
Gaston Remmers (g.remmers@bureau-buitenkans.nl)

InnovatieNetwerk

Grensverleggend in Agro en Groen